

”אני לא עורכת דין. אני המקפצה שלהם לחיים אחרים”: איך נראית עריכת דין מודעת עוני בתחום החובות?

מיכל קרומר־נבו, שירי רגבי־מסלם וקרן צפירי*

בשנת 2018 חל שינוי דרמטי בידיני חדלות הפירעון בישראל, ובמסגרתו הורחבו מטרות הליך חדלות הפירעון, כך שיכללו גם את שיקומו של החייב, בנוסף לגביית החוב. שינוי זה פתח את הדלת להרחבת טווח השיקולים הכרוכים בייצוג לקוחות המתמודדים עם חובות, וכן להרחבת מנעד הטענות שניתן להעלות במסגרת ההליך. אחד הצעדים הראשונים להטמעת השינוי בפרקטיקה המשפטית היה פיתוח השתלמויות בעבודה מודעת עוני עבור עורכי דין מהסיוע המשפטי המייצגים בתחום החובות. המאמר מבוסס על מחקר אשר ליווה את ההשתלמויות הללו.

מאמר זה מבקש, לראשונה, להציע כלים מעשיים לייצוג לקוחות החיים בעוני ומתמודדים עם חובות, בהתבסס על הפרדיגמה של עבודה מודעת עוני. הפרדיגמה, אשר התפתחה בשדה העבודה הסוציאלית, עוברת במאמר זה התאמה לשדה המשפטי של עבודה עם לקוחות החיים בעוני, ובפרט – עריכת דין בתחום החובות. הנחת המוצא שעליה מבוססת הפרדיגמה, ועומדת גם בבסיס מאמר זה, היא כי יש להתייחס להקשר החברתי והמערכתי של האדם החי בעוני, ולתת לכך ביטוי במסגרת ההליך המשפטי. על בסיס מחקר איכותני, הכולל תצפיות וראיונות עומק עם עורכי דין מהסיוע המשפטי המעניקים ייצוג משפטי בתחום החובות, המאמר מדגים כלים ושיטות עבודה לעריכת דין מודעת עוני, כמו גם מציג את היתרונות והאתגרים שבשימוש בדרכי עבודה אלה. המאמר מפרט פרקטיקות שונות אשר עלו ממחקר השטח, התואמות את עקרונות הפרדיגמה, ומחולקות לשני סוגים: פרקטיקות המתמקדות בפיתוח

* מיכל קרומר־נבו היא פרופסור מן המניין במחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב. ד"ר שירי רגבי־מסלם היא מרצה בכירה בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בראיילן. עו"ד קרן צפירי היא סטודנטית לתואר שני בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בראיילן. המחברות מבקשות להודות לכל הגופים והאנשים השותפים. ות בעריכת מחקר זה. בראש ובראשונה לג'וינט־אשלים, לסיוע המשפטי במשרד המשפטים, לממונה על הליכי חדלות פירעון במשרד המשפטים ולארגון "פעמונים". כמו כן, תודה מקרב לב לעורכות ועורכי הדין אשר השתתפו במחקר.

יחסי קרבה במסגרת יחסי עורך דין-לקוח, אשר מטרתן העיקרית היא לרתום את הלקוחות להמשך שיתוף פעולה עם ההליך המשפטי הארוך והתובעני; ופרקטיקות המתמקדות בהיבטים משפטיים ובטקטיקות משפטיות, אשר מטרתן העיקרית היא מצד אחד להנגיש את עולמם של הלקוחות למערכת המשפט, ומצד שני להנגיש את מערכת המשפט וההליך המשפטי ללקוחות, על מנת לשפר את סיכויי הצלחת ההליך המשפטי. בהמשך, דן המאמר ביתרונות השימוש בכלים שהוצגו עבור עורכי דין מהסיוע המשפטי, ועורכי דין חברתיים בכלל, וכן מציג את האתגרים וכיווני המחקר הנוספים האפשריים בתחום זה.

מבוא

הספרות העוסקת בעריכת דין ובעקרונות הייצוג של עורכי הדין, חלוקה בשאלה האם ואיך עורכי דין יכולים לתת ביטוי לנסיבות החיים של עוני במסגרת הייצוג המשפטי. מאמר זה מצטרף לספרות העוסקת בעריכת דין חברתית, ומבקש לפתח ולהעשיר את הידע על אודות הפרקטיקות הרלוונטיות לעריכת דין המותאמת לאנשים החיים בעוני, מה שאנו מכנות, עריכת דין מודעת עוני. המאמר מבוסס על מחקר איכותני, הכולל תצפיות וראיונות עומק עם עורכי דין מהסיוע המשפטי הנותנים ייצוג משפטי בתחום החובות, ומדגים כלים ושיטות עבודה לעריכת דין מודעת עוני, כמו כן מציג המאמר את היתרונות והאתגרים שבשימוש בדרכי עבודה אלה.

באופן מסורתי, עורכי דין נוטים לראות את אופן הייצוג ואת הפרקטיקות המשפטיות שעליהם לנקוט כבלתי תלויים בגורמים חברתיים כגון מעמד, מגדר או אתניות. על פי תפיסה זו, עורכי הדין אינם רואים עוני כגורם המשחק תפקיד בחיי לקוחותיהם ורלוונטי למצבם המשפטי, והם נוטים להתעלם מהיבט זה בחיי הלקוחות גם כאשר הסוגיה המשפטית שלפניהם קשורה למצבם הכלכלי של הלקוחות, כמו לדוגמה בתיקי חובות.¹ למול התפיסה המסורתית, התפתחה כבר משנות השבעים ספרות ענפה בתחום המשפט, שעוסקת בסוגיות של עריכת דין חברתית ועבודה עם אוכלוסיות מוחלשות ובפרט בהקשר של עוני (Poverty Lawyering). במסגרת ספרות זו, התמקדו חוקרים בהשפעות של החיים בעוני על המפגש עם מערכת המשפט ועם עורכי דין.² ספרות זו עסקה בהצדקות

1 נטע זיו "משפט ועוני – מה על סדר היום? הצעה לאג'נדה משפטית לעוסקים בייצוג אוכלוסיות החיות בעוני" *עלי משפט* 17, 18 (2005).

2 Austin Sarat, "...The Law Is All Over": Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor, 2 YALE J.L. & HUMAN. 343 (1990); Lucie E. White, *Subordination, Rhetorical Survival Skills, and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G.*, 38 BUFF. L. REV. 1 (1990); Neta Ziv, *Lawyers Talking Rights and Clients Breaking Rules: Between Legal Positivism and Distributive Justice in Israeli Poverty Lawyering*, 11 CLINICAL L. REV. 209 (2004); Shiri Regev-Messalem, *Trapped in Resistance: Collective Struggle through Welfare Fraud in Israel*, 48 LAW & SOC'Y REV. 741 (2014); Yael Cohen-Rimer, *What's Choice Got to*

אידיאולוגיות ובדגשים מקצועיים לייצוג אנשים החיים בעוני, וכן באתגרים שאיתם מתמודדים עורכי דין בעבודה עם אנשים החיים בעוני, במישור המקצועי, במישור הארגוני³ ובמישור הרגשי.⁴ בהמשך לכך, ספרות זו הדגישה את המורכבות הייחודית בייצוג אנשים החיים בעוני בשל פערים בין עורכי הדין לבין לקוחותיהם באופן שבו הם תופסים ומבינים את המערכת המשפטית ואת הזכויות המשפטיות שלהם,⁵ ולעיתים גם פערים תפיסתיים ביחס למטרות של ההליך המשפטי.⁶

מספר מצומצם של מאמרים התייחס לעקרונות מנחים בייצוג של אנשים החיים בעוני. אלה הדגישו את הצורך להתחשב ביחסי הכוחות והתלות בין הרשות לבין הלקוח כשיקול מרכזי בניהול ההליך,⁷ ולתת מקום במסגרת הטיפול בתיק והצגת הטענות המשפטיות להיותו של הלקוח אדם המתמודד עם עוני.⁸ בהמשך לכך, הדגישו המאמרים הללו כי בבחירת התיק, יש לייחס משקל ראוי לחשיבות השמעת קולו של הלקוח בפני הרשות, ולא רק לסיכויי ההצלחה בתיק.⁹ נוסף על כך, כחלק מהכרה ביחסי הכוחות שמו דגש על יצירת קשרים משמעותיים עם אנשי הקהילה שעבודה פועלים עורכי הדין, כשותפים שווים המחזיקים בידע, ניסיון ומוטיבציה.¹⁰

Do with It? Addressing the Pitfalls of Using Choice-Architecture Discourse within Poverty Law, 86 MOD. L. REV. 951 (2023).

3 זיו "משפט ועוני – מה על סדר היום?", לעיל ה"ש 1.

4 William P. Quigley, *Revolutionary Lawyering: Addressing the Root Causes of Poverty and Wealth*, 20 WASH. U. J.L. & POL'Y 101 (2006). במסגרת המאמר עוסק Quigley בגורמים לשחיקה גבוהה בקרב עורכי דין אקטיביסטיים המסייעים לאנשים החיים בעוני, ומציע שיטה להתמודדות עם השחיקה, הוא מכנה את השיטה "אקטיביזם רפלקטיבי". לדברי Quigley, פעילות בהתאם לעקרונות האקטיביזם הרפלקטיבי תפחית את השחיקה ותאפשר לעורכי הדין החברתיים להמשיך ולפעול לאורך זמן. כך לדוגמה, על עורכי הדין לפעול בסולידריות עם האוכלוסייה שלה הם מעוניינים לסייע, לשאוף לשינוי דרמטי של המציאות ולא להסתפק בשינויים קוסמטיים, וכן להתגבר על הפחד מפני בעלי הכוח המעוניינים לשמר את המצב הקיים; נעמי לבנקרון "זולגות הרמעות מעצמן": מחירה הרגשי של עריכת דין חברתית "מעשי משפט 13 (2014).

5 JOHN GILLIOM, *OVERSEERS OF THE POOR: SURVEILLANCE*, ;2 Sarat, *The Law Is All Over RESISTANCE, AND THE LIMITS OF PRIVACY* (2001); Shiri Regev-Messalem, *Claiming Citizenship: Regev-; The Political Dimension of Welfare Fraud*, 38 LAW & SOC. INQUIRY 993 (2013); Messalem, *Trapped in Resistance*, Cohen-Rimer; 2, לעיל ה"ש 2, לעיל ה"ש 2.

6 יובל אלבשן "דילמת ייצוג אוכלוסיות מודרות בדרך לתיקון חברתי" *מעשי משפט* א 153 (2008); אוסטין סאראט וסטיוארט שיינגולד "עריכת דין לשינוי חברתי ושעתוק הסמכות המקצועית" *מעשי משפט* א 127, 130-131 (2008).

7 White, *Subordination, Rhetorical Survival Skills, and Sunday Shoes*, לעיל ה"ש 2.

8 כפי שמציין Wexler, בהקשר לייצוג המשפטי של אנשים החיים בעוני: "Poor people are not just like rich people without money." Stephen Wexler, *Practicing Law for Poor People*, 79 YALE L.J. 1049, 1049 (1970).

9 אסף טבקה "שירות משפטי אזרחי ציבורי עבור אנשים החיים בעוני: סוגיות רעיוניות, מבניות ומהותיות בישראל" *ספר מרים נאור* 745, 785, ה"ש 94 (אהרן ברק ואח' עורכים 2023).

10 Lucie E. White, *Facing South: Lawyering for Poor Communities in the Twenty-First Century*, 25 FORDHAM URB. L.J. 813, 822 (1997).

מאמר זה מבקש להעשיר את התפיסה של עריכת דין חברתית תוך הצגת מגוון של פרקטיקות משפטיות אפשריות המתבססות על העקרונות שצוינו בספרות לעיל, תוך כדי התמקדות בסוגיות של ייצוג אנשים המתמודדים עם חובות. הצורך בפיתוח ידע ייחודי לייצוג המשפטי בתחום החובות נבע משינויים בפעולת הגופים המשפטיים העוסקים בכך בעקבות חקיקת חוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי, התשע"ח-2018. החוק סימן שינוי מתפיסה של קידום האינטרסים של הנושים מתוך מטרה עיקרית שתכליתיה להביא לפירעון החוב, לתפיסה חברתית, הרואה בהסדר החוב – בין באמצעות החזר או בין באמצעות קבלת הפטר – גם אמצעי לשיקום כלכלי של חייבים שחיים במצוקה כלכלית. אחד הצעדים הראשונים לאימוץ רוח החוק בפרקטיקה המשפטית היה פיתוח השתלמויות בעבודה מודעת עוני, עבור עורכי הדין ואנשי המקצוע בשלושת הגופים המדינתיים העוסקים בחובות – הסיוע המשפטי, ההוצאה לפועל והממונה על חדלות פירעון במשרד המשפטים.

המאמר מבוסס על ההשתלמויות שהועברו לעורכי הדין של הסיוע המשפטי בשנים 2022-2023 והוא עונה על השאלה: מהם העקרונות ודרכי הפעולה מודעי העוני הרלוונטיים לעורכי דין המייצגים אנשים המתמודדים עם חובות? המאמר נפתח בהצגת חוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי, התשע"ח-2018 ועבודת הסיוע המשפטי בתחום החובות וממשיך בתיאור קצר של עקרונות הפרדיגמה של מודעות לעוני, אשר התפתחה במקור בעבודה סוציאלית. בהמשך מתוארת שיטת המחקר שבה השתמשנו. הממצאים מציגים בפירוט שני סוגים של פרקטיקות מודעות עוני: פרקטיקות המדגישות את פיתוח יחסי הקרבה במסגרת יחסי עורך דין-לקוח ותומכות בכך, וכן פרקטיקות המתמקדות בהיבטים משפטיים של ניהול ההליכים המשפטיים. במסגרת פרק הדיון והסיכום נדונים יתרונות יישום הפרקטיקות המוצעות והקשיים הקיימים ליישומן.

א. המסגרת המשפטית: הליכי אכיפה והסדרת חובות בישראל

הליכי אכיפה והסדרת החובות בישראל מוסדרים בשני דינים שונים: חוק ההוצאה לפועל, התשכ"ז-1967, וחוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי, התשע"ח-2018. בהתאם לחוק ההוצאה לפועל, ההליך המשפטי נפתח כאשר נושה מגיש בקשה לביצוע ואכיפת חיוב בגין חוב שלא שולם. התיק מתנהל בפני רשם ההוצאה לפועל אשר הוא בעל סמכות לתת צו תשלומים, כמו גם להטיל סנקציות על החייב שנועדו ללחוץ עליו לשלם את החוב ולהקשות עליו להכשיל את ההליך באמצעות יציאה מהארץ או הברחת נכסים.¹¹ חוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי, התשע"ח-2018, החליף את פקודת פשיטת הרגל, [נוסח חדש] התש"מ-1980, והסדיר בחקיקה את הדין במצב שבו חייב אינו יכול לשלם את חובותיו במועדם ובמלואם, או שסכום חובותיו עולה על הסכום הקבוע בחוק.¹² הסדרה זו מתבצעת באמצעות איחוד חובותיו של החייב לכלל הנושים וקביעת תוכנית

11 ס' 66א לחוק ההוצאה לפועל, התשכ"ז-1967.

12 ס' 104(א) לחוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי, התשע"ח-2018.

לפירעון החובות – המכונה צו שיקום כלכלי – אשר בסופה ניתן לחייב הפטר (דהיינו, פטור מיתרת החובות). הליך חדלות פירעון מתקיים בפני רשם ההוצאה לפועל בכל הנוגע לחובות הנמוכים מ־166,627.31 ש"ח (נכון לשנת 2024), ובסכומים גבוהים יותר בפני שופט בית משפט שלום. בהליכי חדלות פירעון מתמנה גם נאמן שהינו עורך דין מטעם המדינה, שתפקידיו כוללים בדיקת מצבו הכלכלי של החייב, הכרעה בתביעות החוב שהוגשו על ידי הנושים, איסוף וריכוז הנכסים והכספים של החייב המיועדים להחזר החוב (קופת הנשייה) וחלוקתם לנושים, פיקוח על עמידתו של החייב בתנאי הצו לשיקום כלכלי והגשה של דוחות שוטפים לגורם האחראי על ניהול ההליכים. עבודתם של הנאמנים מפוקחת על ידי הממונה על הליכי חדלות פירעון במשרד המשפטים.

עם פתיחת ההליך נבדק מיצוי כושר ההשתכרות של החייב ומיצוי ההכנסות האפשריות מנכסים, אם יש כאלה. בהמשך, הרשם או השופט מוסמכים לקבוע בצו שיקום כלכלי תוכנית לפירעון חובות,¹³ שנפרסת על פני שלוש שנים,¹⁴ הכוללת חובת תשלום חודשי. גובה התשלום החודשי נקבע בהתאם להכנסותיו של החייב. החייב מחויב בהגשת דוחות שוטפים על ההכנסות וההוצאות שלו ועמידה בתנאי ההוצאות כפי שנקבעו על ידי הסמכות השיפוטית לאורך כל ההליך. במקרים מסוימים על החייב גם להשתתף בתוכנית הכשרה להתנהלות כלכלית נכונה. עם השלמת התוכנית לפירעון החובות, החייב מקבל הפטר, המוחק באופן פורמלי את כל חובותיו עד לאותו מועד.¹⁵ מעבר להזדמנות שההליך מזמן לסגירת החובות, היתרון בכניסה להליך טמון בכך שמתן צו שיקום כלכלי כרוך בהקפאת כל הליכי הגבייה האחרים שמתנהלים נגד החייב.¹⁶

לאורך כל ההליך מוקנית חשיבות מיוחדת לסוגיית תום הלב של החייב. עליו לפעול ולהתנהל בהגינות, ביושרה וללא כוונה לפגוע בנושיו או בהליך עצמו. חוסר תום לב עלול להביא להתארכות ההליכים,¹⁷ לחיוב בהוצאות או אף לכיטולם.¹⁸ פעולות ומעשים שונים יכולים להיחשב כחוסר תום לב, לדוגמה, יצירת התחייבות או ביצוע עסקה משמעותית, בזמן שהחייב ידע או שהיה עליו לדעת שהוא לא יוכל לעמוד בהתחייבויותיו;¹⁹ אי־שיתוף פעולה עם אנשי המקצוע המופקדים על ההליך;²⁰ הפרה של

13 כמו כן, רשאי בית המשפט לעכב את ההליכים נגד החייב על מנת לאפשר לו להגיע להסדר חובות עם נושיו, בהתאם לפרק א' לחוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי (תיקון מס' 4 – הוראת שעה – נגיף הקורונה החדש), התשפ"א-2021 (הוראת השעה נחקקה בתקופת מגפת הקורונה והוארכה מעת לעת, עתידה לפקוע ביום 17.12.2024, אלא אם כן תוארך שוב על ידי המחוקק).

14 בנסיבות מסוימות, על פי שיקול דעת הרשם או השופט, ניתן להאריך את תקופת תוכנית הפירעון (ראו ס' 163 לחוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי).

15 כאשר כושר ההשתכרות של החייב אינו עולה על דמי המחיה הנדרשים לקיומו ניתן לתת הפטר מיידית עם קבלת הצו לשיקום כלכלי (ראו שם, בס' 167).

16 שם, בס' 121.

17 שם, בס' 163.

18 שם, בס' 183.

19 שם, בס' 163(ג)(2)(א).

20 שם, בס' 163(ג)(1)(ב).

ההגבלות שהוטלו על החייב במסגרת ההליכים;²¹ או אי-עמידה בתשלומים החודשיים שהחייב נדרש לשלם או ביתר תנאי הצו.²²

בניגוד לפקודת פשיטת הרגל (נוסח חדש), התש"מ-1980, אשר הסדירה את תחום אכיפת החיובים ליחידים עד לחקיקתו של חוק חדלות פירעון,²³ מבטא חוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי, התשע"ח-2018 מעבר מתפיסה כלכלית, אשר התמקדה בראש ובראשונה באינטרסים של הנושים ובצורך הכלכלי להגדיל את שיעורי הפירעון של חובות כדי להפחית את הסיכון הכרוך במתן אשראי,²⁴ לתפיסה חברתית, המכירה בכך שחוסר היכולת להחזיר חובות אינו בהכרח ביטוי לכישלון כלכלי של החייב, וכי יש לשלב במערכת הגבייה גם שיקולי שיקום של החייב, כדי להחזירו לפעילות כלכלית נורמטיבית.²⁵ התפיסה החברתית מכירה בכך שפעמים רבות הסיבות לצבירת החוב אינן נובעות מליקויים מוסריים של הפרט אלא ממצוקה כלכלית אמיתית, ששורשיה בסיבות חברתיות ומבניות שאינן תלויות בהתנהגותם או בהחלטותיהם של פרטים.²⁶

שינוי תפיסתי זה התבסס בין היתר על נתונים אמפיריים שחשפו כי מדובר בהיקף אוכלוסייה גדול של חייבים אשר עומדים בפני תביעה משפטית,²⁷ וכי רובם המכריע של החייבים הפרטיים הם אנשים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך: לפחות למחציתם יש הכנסה חודשית הנמוכה משכר המינימום, וכ-20% מהם מקבלים קצבאות ממשלתיות.²⁸ זאת ועוד, נראה כי מרבית החייבים לכודים במעגל החובות, עם סיכויים מוגבלים להגיע להפטר. מחקר שבדק חייבים שקיבלו הפטר מחובות הראה כי 45% מהם חזרו אל מעגל החובות ונכנסו מחדש למערכת גביית החובות תוך עשר שנים.²⁹ לגבי חייבים לא-יהודים הנתונים בולטים עוד יותר: תיק חדש ייפתח בהוצאה לפועל בתוך עשר שנים עבור 76% מהם. כ-36% מהחייבים היהודים ו-50% מהחייבים הלא-יהודים יחזרו

21 שם, בס' 163(ג)(1)(ג).

22 שם, בס' 170(ב).

23 על הליכים אשר נפתחו לפני כניסתו לתוקף של חוק חדלות פירעון ימשיכו לחול הדינים הקיימים ערב כניסתו לתוקף, כך שחלק ניכר מההליכים המתנהלים גם כיום כפוף עדיין להוראות פקודת פשיטת הרגל (ראו שם, בס' 373(ב)).

24 נטע נדיב "סיפור של חדלות פירעון: רפורמות פוגשות את ההליך השיפוטי" ספר יורם דנציגר 295, 298 (לימור זריגוטמן ועידו באום עורכים 2019); נטע נדיב "כמה באמת תשלמו על החוב?" משפטים על אתר יז 61, 63 (2021); מורן אופיר, יבגני מוגרמן ונטע נדיב "חייבים תמיד נשארים חייבים: מבט אמפירי על הליכי חדלות פירעון של יחידים" עיוני משפט מה 433, 437 (2022).

25 רון חריס "ממאסר להפטר: הצעת סדר-יום חדש לחקיקת דינים לאכיפת חיובים" עיוני משפט כג 641, 645 (2000).

26 נדיב "סיפור של חדלות פירעון", לעיל ה"ש 24; נדיב "כמה באמת תשלמו על החוב?", לעיל ה"ש 24; אופיר, מוגרמן ונדיב "חייבים תמיד נשארים חייבים", לעיל ה"ש 24.

27 רשות האכיפה והגבייה דו"ח שנתי על פעילות רשות האכיפה והגבייה לשנת 2021 (2022).

28 רשות האכיפה והגבייה היבטים בפרופיל חייב בהוצאה לפועל לשנת 2019 (2019).

29 שם.

למעגל החובות תוך חמש שנים.³⁰ נוסף כל כך, מראיות ראשוניות עולה כי גם לאחר הרפורמה בחוק חדלות הפירעון משנת 2018, עיצוב הליכי חדלות הפירעון אינו מתאים לחייבים מקבוצות מוחלשות. בהתאם, רק כ-10% מהחייבים ברשות האכיפה והגבייה מצליחים להיכנס להליכי חדלות פירעון.³¹ יש לציין כי גם החוק החדש והשינויים שנערכו בעקבותיו, רושמים הצלחות חלקיות בלבד, שכן מבין החייבים שנכנסים להליכי חדלות פירעון (16,568 בשנת 2021), יותר מ-6,000 תיקים מתבטלים מדי שנה ללא קבלת הפטר.³² נראה כי גם לאחר הרפורמה קיימים חסמים משמעותיים לקבלת הפטר, כגון אורכו ומורכבותו של התהליך, היעדר ייצוג משפטי למי שאינו זכאי לסיוע משפטי במימון המדינה, חסמים בירוקרטיים, גובה האגרות לשם כניסה להליך, חוסר אמון ביכולת המערכת לסייע, וחשש לאבד את הנכסים הצנועים שעדיין מחזיקים החייבים, כגון ביתם או רכבם.³³ חייבים אשר נכנסו להליך ולא השלימו אותו בהצלחה, חוזרים להליכי גבייה של הוצאה לפועל, ונאסר עליהם להגיש בקשה לפתיחת הליכי חדלות פירעון במשך שנה.

אתר המחקר: הסיוע המשפטי

חלק ניכר מהחייבים המגיעים להליכי חדלות פירעון מקבלים ייצוג משפטי מעורכי דין של הסיוע המשפטי במשרד המשפטים. הסיוע המשפטי מוענק מטעם המדינה למי שידו אינה משגת לשכור לעצמו ייצוג משפטי באופן פרטי. כדי לקבל את שירותי הסיוע המשפטי יש לעמוד בשלושה תנאים מצטברים: סוג ההליך – הסיוע מוענק רק בתחומים ספציפיים במשפט האזרחי, ביניהם הליכי הוצאה לפועל וחדלות פירעון; הסיכוי המשפטי בתיק; ומבחן זכאות כלכלית, שלפיו הסיוע ניתן למי שהכנסתו ורכושו נמוכים מ-67% מהשכר הממוצע במשק. אם כן, לקוחות הסיוע המשפטי ככלל, ובתחום החובות בפרט, משתייכים למעמד סוציו-אקונומי נמוך, ובעלי הכנסות נמוכות יחסית.³⁴ הסיוע המשפטי מעניק את שירותיו על פי רוב באמצעות עורכי דין “חיצוניים”, שהם עורכי דין פרטיים, המקיימים התקשרות עצמאית עם הסיוע המשפטי ביחס לכל לקוח המתקבל אצלם לייצוג משפטי. שכרם של עורכי הדין החיצוניים משולם על ידי הסיוע המשפטי בהתאם לתעריפים הקבועים בתקנות, ולפי הפעולות השונות שהם מבצעים במסגרת הייצוג בהליך. רק במקרים חריגים עורכי הדין “הפנימיים”, המועסקים על ידי משרד המשפטים, עוסקים בעצמם בייצוג. טווח הפעולה של עורכי הדין מטעם הסיוע

30 רשות האכיפה והגבייה פרופיל פושטי רגל שקיבלו הפטר מכונס הנכסים הרשמי וחזרו למעגל החובות בהוצאה לפועל (2019).

31 רשות האכיפה והגבייה דו"ח לשנת 2021, לעיל ה"ש 27.

32 משרד המשפטים דו"ח סיכום פעילות האפוטרופוס הכללי, הממונה על הליכי חדלות פירעון והרשם לענייני ירושה לשנת 2021 (2022).

33 (ת"א) 802094-04-21 היחידה – ש.י. (נבו 9.8.2022).

34 ראו מבחני ההכנסות המפורטים בס' 2 לתקנות הסיוע המשפטי, התשל"ג-1973, וכן הסברים ודיון ביקורתי אצל טבקה, לעיל ה"ש 9, 775-779.

המשפטי בתחום החובות כולל ייצוג החייבים בכל הליכי ההוצאה לפועל הכוללים את כל הליכי הגבייה, שבמרכזם אכיפת תשלום החוב, וכן רבים מהליכי השיקום הכלכלי, שמטרתם לספק לחייבים מסלול המוביל ליציאה מהחוב ולשמירה על איזון כלכלי. על אף העובדה כי עורכי דין של הסיוע המשפטי מייצגים לקוחות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, ותחומי פעולתם נוגעים למדיניות חברתית-כלכלית, במחקר שהתפרסם לאחרונה, טוענת כהן-רימר כי מרבית עורכי הדין של הסיוע המשפטי לא דוגלים בתפיסה חברתית ולא רואים את עצמם כעורכי דין חברתיים.³⁵ בהמשך לכך, היא מצאה כי על פי רוב, עורכי הדין של הסיוע המשפטי דוגלים בתפיסה של שוויון פורמלי, שלפיו יחסם לכל הלקוחות אמור להיות שווה, ולא נדרש לתת מקום ייחודי למאפייני העוני של הלקוחות במסגרת הייצוג המשפטי. תפיסה זו עומדת בסתירה לתפיסה מודעת עוני, שלפיה תנאי מקדים לייצוג מיטבי הוא שעורך הדין יחזיק בגישה ביקורתית אשר רואה את חשיבותו של ההקשר החברתי – העוני – והשפעתו על מצבם של לקוחותיו, וידע לתת ביטוי להקשר החיים בעוני בהליכי הייצוג המשפטי. כהן-רימר מסכמת את מאמרה בקריאה לפתח מודעות לעוני בקרב עורכי הדין העובדים בסיוע המשפטי.³⁶ ואכן אחת הפעולות שיוזם מערך השיקום הכלכלי³⁷ מטעם הממונה על הליכי חדלות פירעון במשרד המשפטים, היא מתן הכשרות למודעות לעוני לכלל בעלי התפקידים המעורבים בהליכים המשפטיים. ההשתלמויות הללו היו מעין מעבדה לפיתוח פרקטיקות מודעות עוני שיהיו רלוונטיות לעבודתם של עורכי דין בתפקידיהם השונים בתחום החובות. בהמשך לכך, מאמר זה מתבסס על מחקר מלווה להשתלמויות הללו, אשר חילץ וריכז את הפרקטיקות האמורות.

ב. הפרדיגמה של מודעות לעוני

הפרדיגמה של מודעות לעוני היא גוף ידע תיאורטי ופרקטי שהתפתח במקור בעבודה סוציאלית ואומץ על ידי משרד הרווחה והביטחון החברתי בקנה מידה נרחב.³⁸ מדובר בפרדיגמה המהווה תגובת נגד לעמדות שמרניות וניאו-ליברליות אשר תופסות עוני כהתנהגות אינדיווידואלית וכתוצר של ליקויים מוסריים, פסיכולוגיים, נוירולוגיים או תרבותיים של פרטים. תפיסה זו מאשימה את הקורבן ומסתירה את אחריותה של החברה להיווצרותו של עוני, את הפערים הקיימים בהזדמנויות ואת החסמים הניצבים בפני מי שמבקשים להיחלץ מעוני. בניגוד לנרטיב ההגמוני שלפיו אנשים מביאים את עוניים על עצמם, הפרדיגמה של מודעות לעוני גורסת כי אנשים לא אוהבים את עוניים

35 יעל כהן-רימר "עריכת דין מודעת עוני: עורכי דין חברתיים, עורכי דין פרטיים, והסיוע המשפטי בישראל" מעשי משפט יד 111 (2023).

36 שם, בעמ' 133.

37 המערך הוקם בשיתוף רשות האכיפה והגבייה, אשלים-ג'וינט ישראל, מערך הסיוע המשפטי ומשרד הרווחה והביטחון החברתי.

38 מיכל קרומר-נבו, איילה מאיר ונורית ויסברג-נקש "עבודה סוציאלית מודעת-עוני: הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים בשנים 2014-2018" ביטחון סוציאלי 106, 9 (2019).

ועושים כל שביכולתם כדי להקטין את השפעותיו על חייהם. הפרדיגמה רואה בעוני הפרה של זכויות אדם, הן ברמה החברתית, כמו הזכות לכבוד ולערך חברתי, הזכות להיחשב לבעל/ת ידע והזכות לקבל הכרה. ההפרה של זכויות אלה היא מקור לסבל אנושי ניכר. נוסף על כך, על פי הפרדיגמה אנשים החיים בעוני מתנגדים לעוניים באופן פעיל ויומיומי. התפיסה ההגמונית, המסתירה את אחריותה של החברה להיווצרות העוני וליצירת החסמים ליציאה מעוני, מסתירה גם את מאבקם היומיומי הסיזיפי של אנשים בעוניים וזה אינו זוכה להכרה. תפקידם של אנשי מקצוע, אם כן, הוא לזהות את הקשיים שאיתם מתמודדים אנשים החיים בעוני ואת ריבוי הפנים של מאבקם. כדי לעשות זאת, נדרשים אנשי מקצוע לבסס קרבה, אמון ודיאלוג מתמשך עם אנשים החיים בעוני. הפרדיגמה קוראת לאנשי מקצוע להתייבץ לצידם של אנשים החיים בעוני כדי להעצים את מאבקם ולסייע להם להצליח בו. תנאי מקדים לפיתוח פרקטיקות מודעות לעוני הוא שכלול היכולת לפרק את הידע ההגמוני והרהור מתמיד באמצעות רפלקציה ביקורתית על הנחות היסוד המקצועיות והאישיות ביחס לאנשים החיים בעוני.³⁹

בהתבסס על עבודותיהן של ננסי פרייזר⁴⁰ ורות ליסטר⁴¹ הפרדיגמה מציעה לעובדים סוציאליים לפעול בשני ערוצים המשולבים זה בזה: ערוץ החלוקה מחדש וערוץ ההכרה. חלוקה מחדש היא כלי להשגת צדק כלכלי, ואילו מדיניות ההכרה מתייחסת למאמצים להשגת צדק תרבותי. כפי שפרייזר אומרת, נקודת מבט ביקורתית חייבת לנבור בקשרים הסמויים שבין חלוקה להכרה. היא חייבת לחשוף הן את הסבטקסט התרבותי של תהליכים כלכליים לכאורה, הן את הסבטקסט הכלכלי של פרקטיקות תרבותיות לכאורה, ולעשות את שניהם גלויים לעין וניתנים לביקורת. על הפרקטיקה להיות אפוא כלכלית ותרבותית בו בזמן, אם כי לא בהכרח במידה שווה.⁴² בעבודה סוציאלית היתרגמו העקרונות הללו לפיתוח פרקטיקות של מיצוי זכויות, שמטרתן שיפור המצב הכלכלי של מקבלי השירות וקידום צדק כלכלי, ופרקטיקות של הכרה, אשר מתמקדות בהעמקת היחסים בין עובדים סוציאליים לבין לקוחותיהם, מתוך מאמץ לפירוק מתמיד של היחס התרבותי אשר רואה באנשים החיים בעוני "אחרים", כלומר, בעלי נחיתות מהותית.

39 לפירוט של פרקטיקות מודעות לעוני בעבודה סוציאלית, ראו מיכל קרומר-נבו תקווה רדיקלית: פרקטיקה מודעת-עוני בעבודה סוציאלית (2022).

40 Nancy Fraser, *From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a "Post-Socialist" Age*, in *THEORIZING MULTICULTURALISM: A GUIDE TO THE CURRENT DEBATE* 19 (Cynthia Willett ed., 1998).

41 RUTH LISTER, *POVERTY* (2nd ed. 2021).

42 Nancy Fraser, *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation*, in *REDISTRIBUTION OR RECOGNITION? A POLITICAL-PHILOSOPHICAL EXCHANGE* 7, 48 (Nancy Fraser & Axel Honneth eds., 2003).

ג. שיטת המחקר

מטרתו של מאמר זה היא לענות על השאלה: מהם העקרונות ודרכי הפעולה מודעי העוני הרלוונטיים לעריכת דין בתחום החובות? התשובה לשאלה זו מבוססת על זיהוי פרקטיקות שעורכי הדין מטעם הסיוע המשפטי בתחום החובות משתמשים בהן או היו רוצים להשתמש בהן, כפי שעלה בהשתלמויות לעבודה משפטית מודעת עוני. המאמר מתבסס על 24 תצפיות בדיונים שהתקיימו בשלוש השתלמויות. בהשתלמויות השתתפו 210 עורכי דין ממחוזות מרכז, חיפה וצפון,⁴³ אשר מהווים כ-85% מכלל עורכי הדין של הסיוע המשפטי במחוזות אלה. כל השתלמות ארכה כ-20 שעות, ורובן נערכו בזום בשל אילוצי משבר הקורונה. נוסף על התצפיות, ערכנו 15 ראיונות חצי מובנים עם עורכי דין שהשתתפו בהשתלמויות בשבועות שלאחר סיום ההשתלמות. בראיונות ביקשנו ללמוד על עבודתם של עורכי הדין עם חייבים החיים בעוני באמצעות סיפורים ודוגמאות מהפרקטיקה היומיומית שלהם. כך למשל, שאלנו על קיומם של מאפיינים ייחודיים באינטראקציה של עורכי הדין עם חייבים החיים בעוני, על תהליך בניית האמון בין עורכי הדין והלקוחות ועל הכלים העומדים לרשותם או החסרים להם לשם מתן שירות מיטבי ללקוחותיהם. נוסף על כך, נערכו חמישה מפגשי הערכה מעצבת עם הצוות המנהל של ההשתלמויות, שבהם הוצגו ממצאים ראשוניים ונערך דיון בסוגיות שעלו בהשתלמויות.

רוב המשתתפים בהשתלמויות הם גברים (77%), גילם הממוצע עמד על 44.8 שנים ו-83% מהם היו בעלי ותק מקצועי של עשר שנים ויותר (רק 1% מהם היו בעלי ותק של פחות משלוש שנים).⁴⁴ מרביתם (87%) שימשו כעורכי דין חיצוניים, בדומה לשיעורם בכלל עורכי הדין של הסיוע המשפטי.⁴⁵ מבין 15 המרואיינים, 11 הם יהודים ו-4 ערבים, 8 גברים ו-7 נשים. 3 מבין המרואיינים שימשו כעורכי דין "פנימיים" ו-12 "חיצוניים". הנתונים שנאספו נותחו על ידי שלוש החוקרות כניתוח תמטי. מטרתו של ניתוח תמטי היא לזהות ולנסח חזרות ודפוסים (תמות) בתוך חומר הנתונים.⁴⁶ בשלב הראשון קראו כל שלוש החוקרות את חומר הנתונים וניתחו שלוש תצפיות ושלושה ראיונות בנפרד, כדי לזהות את התמות ואת קטגוריות הניתוח המרכזיות, העונות לשאלת המחקר. בהתבסס על הניתוח הראשוני נקבעו הקטגוריות והתמות המשותפות לכל החומר שנותח. בשלב השלישי, בהתאם לחלוקת התפקידים בין הכותבות, נותחו שאר

43 בטרם ביצעו קיבל המחקר את אישור ועדת האתיקה של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן. כל המשתתפים קיבלו הסבר מפורט על המחקר וחתמו על טופס הסכמה מדעת. כל הראיונות והתצפיות הוקלטו ותומללו בהסכמת המרואיינים. בציטוטים המובאים במאמר נשמרה האנונימיות של המשתתפים וכן נמחקו כל הפרטים המזהים של המשתתפים ושל המקרים המשפטיים.

44 הציטוטים במאמר זה מובאים הן מהראיונות והן מהתצפיות שנערכו במסגרת ההשתלמויות.

45 הנתונים הסוציודמוגרפיים מתייחסים לכ-100 משתתפים בהשתלמויות שמסרו נתונים למחקר.

46 Virginia Braun & Victoria Clarke, *Using Thematic Analysis in Psychology*, 3 *QUALITATIVE* 46
RSCH. IN PSYCH. 77 (2006).

החומרים על ידי הכותבת השלישית. בשלב הרביעי והאחרון שלוש הכותבות דייקו ועיבו את הקטגוריות והתמות.

ד. ממצאים

מטרתו של מאמר זה היא להציע עקרונות ודרכי פעולה לעורכי דין בתחום החובות, אשר עולים בקנה אחד עם העקרונות של מודעות לעוני, על בסיס דברי המשתתפים בהשתלמויות עצמן ובראיונות שהתקיימו איתם.⁴⁷ ניתוח התצפיות שנערכו בהשתלמויות חשף הבדלים ניכרים בין עורכי דין: מי שמחזיקים בעמדות שמרניות-אינדיווידואליות, שלפיהן עוני הוא תוצר של ליקויים אישיים,⁴⁸ ראו בחייבים מי שהגיעו למצבם בשל מאפיינים מהותיים והתנהגות לא מוסרית ולא אחראית, ותיארו את המפגשים שלהם עם חייבים כמפגשים טעוני קונפליקט ותסכול. בהתאם, היו עורכי דין שאמרו בהשתלמויות: "עני נשאר עני. למה? זה כמו אלכוהוליסט, כמו רצידיביסט"; "אם זה לא יבוא מהם, אז לא שופט, לא רווחה, לא עו"ד שיפעל עבורו בהכי נאמנה, לא סיוע משפטי ולא אף אחד, לא יכול להוציא אותם מזה... זה טמון באדם עצמו"; "בטבע שלהם זה לקחת כספים שהם יודעים שהם לא יכולים להחזיר". אף שעורכי דין אלה רצו להעניק ללקוחותיהם סגור משפטי בתחום החובות, הם התקשו להבין את התנהגותם של החייבים כאשר זו חרגה מהתנהגות שהם, עורכי הדין, תפסו כראויה או רציונלית, ובהתאם התקשו לעמוד לצידם. בדומה למה שמתארת כהן-רימר⁴⁹ ניתן לומר, כי עורכי דין אלה לא ראו את החובות כתופעה המתקיימת בתוך קונטקסט חברתי ובינאישי מורכב ונטו להדגיש את המיומנות המשפטית שלהם כמרכזית בעיצוב יחסיהם עם לקוחותיהם. הם ציפו מלקוחותיהם לנהוג בדרך שתקדם באופן ישיר את האינטרסים המשפטיים שלהם וכשהלקוחות התקשו לעשות זאת, לדוגמה, כאשר ביטלו פגישה או לא הביאו מסמכים, עורכי הדין נותרו מתוסכלים וחסרי אונים.

לעומתם, נמצאו גם קולות רבים של עורכי דין שמחזיקים בעמדות מודעות עוני. אלה תפסו עוני כביטוי של אי-שוויון חברתי וליקויים מערכתיים, וראו את האנשים החיים בעוני כמי שנאבקים בעוניים מדי יום ביומו, גם אם מאבקם אינו נושא פירות. עורכי הדין שהחזיקו בעמדות מודעות עוני, תיארו את המפגשים עם חייבים כמפגשים אנושיים, שיש בהם ביקורת על המצב החברתי וכאב על התנאים שהביאו ליצירת החוב. עורכי דין אלה גם תיארו את החייבים כמי שעושים מאמצים פעילים להיאבק בעוני ולהחזיר את חובותיהם, כפי שאמרה אחת מעורכות הדין: "אני חושבת שמי שמגיע לסיוע המשפטי יודע להתארגן. הוא אסף את עצמו, הבין שהוא בבעיה ובמצוקה

47 לאורך המאמר כולו: בסוף ציטוט מתוך ריאיון יצוין שם המרואיין (כל השמות בדויים); בסוף ציטוט מתוך התצפיות בדיונים במהלך ההשתלמות, יצוין הדבר במפורש.

48 Edward Royce, *Poverty & Power: The Problem of Structural Inequality* (3rd ed. 2019)

49 כהן-רימר, לעיל ה"ש 35, בעמ' 123-125.

“אני לא עורכת דין. אני המקפצה שלהם לחיים אחרים” | מיכל קרומר־נבו, שירי רגב־מסלם וקרן צפיר

ומבקש עזרה כדי לצאת מהעוני, לצאת מהחובות. רואים את זה אצל הפונים. רצון להיחלץ מהעוני” (ציטוט מהתצפיות).

פרק זה מפרט את הפרקטיקות שתיארו עורכי הדין אשר עולות בקנה אחד עם העקרונות של מודעות לעוני. אלה נחלקות לשני סוגים: פרקטיקות התומכות בפיתוח יחסי קרבה במסגרת יחסי עורך דין-לקוח; ופרקטיקות המתמקדות בהיבטים משפטיים ובטקטיקות משפטיות.

פרקטיקות המתמקדות בפיתוח יחסי קרבה במסגרת יחסי עורך דין-לקוח

אתגר מרכזי המלווה את עורכי הדין בתחום החובות הינו הקושי בניהול היחסים עם הלקוחות. הקושי טמון בתחושתם של עורכי הדין שלקוחותיהם אינם רוחשים להם אמן ואינם מחויבים להליך המשפטי. קושי זה בא לידי ביטוי בכך שהלקוחות אינם מביאים את המסמכים הנדרשים במועד, מבטלים פגישות או לא מגיעים לפגישות מבלי להודיע, לא משתפים פעולה בהליך לפי הנחיות עורך הדין או מסתירים אינפורמציה שהיא הכרחית להצלחת ההליך. בניגוד לגישה המסורתית, הרואה בהתנהגויות אלה ביטוי של ליקויים אינדיווידואליים שהביאו את החייבים למצבם, הפרדיגמה של מודעות לעוני מבקשת להבין את ההתנהגויות הללו בתוך ההקשר של חסמים מבניים ויחסי כוח.

יתרה מזו, מודעות לעוני רואה בזירת היחסים בין איש המקצוע ללקוח זירה פרשנית, אשר יכולה לשקף את יחסי הכוח החברתיים ולהגביר אי־צדק ולחלופין, יכולה להוות מרחב להגברת צדק חברתי. בהקשר שלנו, כדי להגביר צדק חברתי, נדרשים עורכי הדין להיות מודעים לכך שהם נתפסים על ידי לקוחותיהם כמייצגי הממסד, אותו ממסד אשר מקושר פעמים רבות אצל הלקוחות עם חוויות טראומטיות של השפלה, בושה ונחיתות.⁵⁰ מודעות כזו תשפיע על הפרשנות שעורכי הדין נותנים להתנהגות הלקוחות, ותהפוך פרשנות מאשימה, הרואה בהתנהגויות מסוימות כלא רציונליות לפרשנות אמפטית אשר מבינה את ההתנהגויות ונותנת לה פשר. כך לדוגמה, אי־הבאת טפסים, שנדמית לעורך הדין כהתנהגות שבה הלקוח מחבל בעצמו ובהליך המשפטי, תיתפס בפרשנות לא מאשימה כביטוי של אי־אמון של החייב לגבי כוונותיו של עורך הדין. אם הפרשנות הראשונה מייצרת אצל עורכי הדין תגובה כועסת או “מחנכת” כלפי הלקוח, הרי שהפרשנות השנייה תייצר תגובה סבלנית, שבה עורך הדין ייתן ביטוי ישיר לכך שהוא רוצה בטובת הלקוח. זאת ועוד, התנהגות המגבירה צדק חברתי מחייבת את עורכי הדין גם למודעות לצורות השונות שבהן משפיע עוני על חייהם של החייבים, לאופי השרירותי של מצבי חיים שונים ולהקשר החברתי הרחב שבתוכו עוני מתקיים. גם מודעות זו תתרום לכך שעורכי הדין יאשימו פחות את הלקוחות. לא מדובר בהבנה שטחית, כלומר באמירה מן הפה לחוץ כי עוני הוא “מצב חיים קשה”, אלא בידע קונקרטי על האופן שבו עוני משפיע על מציאות החיים. כפי שאמר אחד מעורכי הדין: “כל איזה

NEIL ALTMAN, THE ANALYST IN THE INNER CITY: RACE, CLASS, AND CULTURE THROUGH A 50
PSYCHOANALYTIC LENS (2nd ed. 2010)

משבר, הוצאה כספית לא מתוכננת, מחלה של ילד, קורונה, דברים כאלה, בום! הבנק סוגר לך את השאלטר ומשם זה כדור שלג מתחיל להתגלגל" (יובל). ועורכת דין אחרת פירטה את הרשת המסועפת של חסמים, צרכים וקשיים, שמציב עוני, אשר בהצטלבותם יוצרים מצב של חוב:

אוקיי, קיבלתי 5,000 שקל שכר מינימום, השכירות שלי 2,500... הם צריכים להתמודד עם מצב שהם עושים קניות פעם בחודש ב-2,000 שקל. יש להם בתי ספר, גנים, ארנונה שאין להם הנחות כי אף אחד לא מעניין אותו מה המשכורת שלהם כי ההנחות בארנונה זה לאם חר הורית ולקשישים. זאת אומרת, ההוצאות שלהם יותר מהכנסות. ואז באים הבנקים החמודים ואומרים להם: 'מה אתה דואג, אנחנו פה בשבילך, קח הלוואה ובריבית מאוד גבוהה ואז קח עוד הלוואה... ואז את מתלהבת ואת אומרת: 'אוקיי, אז אני אקח הלוואה אחת, אני אכסה הלוואה שנייה'. ובעצם את לא מספיקה לכסות את הלוואה השנייה כי את כבר בזזת את הכסף הזה על מחיה בסיסית... עובדים סוציאליים שנותנים להם כרטיס לקנות אוכל, ממלאים להם את הכרטיס הזה ב-250-300 שקל בחודש. מה אפשר לקנות? כלום... והשכירות שהם משלמים, אם את רוצה להגיש בקשה לסיוע בשכר דירה, אז יש לך קריטריונים, מעל 3 ילדים או זכאות כזו וכזו... זה עצוב. (יפעת).

העמדה הלא שיפוטית של עורכי הדין כלפי הלקוחות תתרום לכך שעורכי הדין יימנעו מלשחזר את יחסי הכוח החברתיים בתוך המפגש שלהם עם הלקוחות. נוסף על כך, עמדה כזו היא גורם חשוב בהצלחת הפעולה המקצועית, ביצירת יחסי אמון ובהגברת המחויבות להליך המפרך של חדלות פירעון. העבודה עם חייבים בעוני דורשת, אם כן, מעורכי הדין לערער על התפיסה המסורתית הרואה במערכת היחסים בין עורכי הדין ולקוחותיהם מערכת יחסים אינסטרומנטלית צרה, ובמקום זאת, עליהם להשתמש במיומנויות תקשורת שונות על מנת לפתח מערכות יחסים המבוססות על שותפות ושוויון בניהול ההליך המשפטי. כפי שאמרה אחת מעורכות הדין:

זה לא רק הליך כלכלי, את מתמודדת גם עם החייב שהוא נמצא בנקודה הכי נמוכה שהגיע אליה, את מנסה להושיט לו יד, לעזור לו להתרומם, לא רק מהחובות, גם לשקם אותו כלכלית, לחזור להאמין בעצמו, זה חלק מהדברים, אנחנו לא רק עורכי דין, אנחנו גם עובדים סוציאליים, אנחנו פסיכולוגים, אנחנו נותנים יד ואוזן, אז כל זה מסייע לנו לעזור לאנשים לצאת. (אסמה).

עורכי הדין פירטו תשע אסטרטגיות שהם נוקטים כדי לפתח מערכת יחסים של קרבה עם לקוחותיהם: התייצבות מפורשת לצד הלקוחות; הקשבה אקטיבית לסיפור החיים של החייב; זמינות; פרו-אקטיביות; החזרת תחושת השליטה; הדגשת התקווה; שימוש בשפה בגובה העיניים; התמודדות ישירה ולא מאשימה עם שקרים והסתרות; ושיתוף בסיפור החיים האישי של עורך הדין.

התייצבות מפורשת לצד הלקוחות: באופן הישיר ביותר ובמפורש אומרים עורכי דין ללקוחותיהם כי הם עומדים לצידם. גם אם פרקטיקה זו נדמית לעורכי דין כמובנת מאליה, הרי שעבור אנשים החיים בעוני, אשר נוטים לתפוס את הממסד כעוין,⁵¹ יש לדבר חשיבות מרובה, במיוחד כאשר עורכי הדין ממונים על ידי המדינה. עצם העובדה שעורכי הדין יכולים להבין את האופן שבו הם נתפסים על ידי החייבים מעיד על רגישות למיקומם החברתי וליחסי הכוח ביניהם לבין הלקוחות:

אני אומרת ללקוח שאני לא מהצד של החובות. מבחינתי, תקבל הפטר היום... ותצא לדרך חדשה. זאת אומרת, להראות שאני במחנה שלו. אני לא אומרת לך דברים כדי להלחין אותך. קודם כל להזכיר באיזה צד אני. (ציטוט מהתצפיות).

הקשבה אקטיבית לסיפור החיים של החייב: פרקטיקה מרכזית שזכתה להתייחסויות רבות מצד עורכי הדין היא הקשבה אקטיבית לסיפור החיים של החייב. הקשבה כזו מחזקת אצל החייב את התחושה כי עורך הדין מתעניין בו כאדם, ובמובן זה היא מחזקת את היחסים הבינאישיים ואת המחויבות של החייב להליך: "אם הם באמת מגיעים למקום ולשלב שסוף סוף מקשיבים להם. לא רק מקשיבים, שומעים אותם, את מה שהם אומרים, אז אולי בגלל זה הם כן מרשים לעצמם לחשוף". (יפעת).

ההקשבה לסיפור החיים היא לא רק פעולה טכנית, אלא קשורה בעמדה אקטיבית של "סקרנות חמימה"⁵² לגבי האדם ושאלת שאלות מתוך חוסר שיפוטיות. במקרים רבים מקדים את ההקשבה לסיפור החיים של החייב רגע של רפלקציה ביקורתית, כלומר, הרהור פנימי של עורך הדין לגבי עמדותיו וניסיון אקטיבי לבחור עמדה של התייצבות לצידו של החייב, גם במקרה שהדבר אינו קורה באופן אינטואיטיבי. מעבר לזה, הקשבה לסיפור החיים גם מאפשרת לעורך הדין להימנע משיפוטיות, להבין טוב יותר את ההקשר שהביא את החייב למצבו וללמוד על טיעונים שיכולים לשמש את עורך הדין בייצוג:

היא נכנסה כולה מפונפנת עם תכשיטים ואיפור ונעליים וכו'. ואז עצרתי ואמרת לעצמי – רגע, אני לא אבוא ממקום שיפוטי! סיקרן אותי איך היא הגיעה לחובות. ואז היא התחילה לספר לי את נסיבות חייה והראתה לי מסמכים וכשסיימתי את הפגישה אמרתי לעצמי שיכולתי ליפול ליצר הרע בלי לתת לה לספר, והמחשבה שלי ממש השתנתה והתחשק לי לחבק אותה... החזות שלה זו הצגה ומסכה שהיא שמה על עצמה כדי שהסביבה לא תבחין כמה שעובר עליה. (ציטוט מהתצפיות).

בהמשך לכך, חוסר השיפוטיות יכול להוביל את עורכי הדין להכיר בכך שבנסיבות מסוימות התנהגויות של החייבים, המהוות הפרות-חוק, הן כורח המציאות או ביטוי של התנגדות לעוני. בהתאם לכך, בנסיבות כאלה עורכי הדין יכולים להעלים עין מההתנהגויות הללו של החייבים: "אבל מי שעובד, צריך להיות בלי חשבון בנק ואם הוא

51 ש.ם.

52 קרומרנבו תקווה רדיקלית, לעיל ה"ש 39, בעמ' 93.

עובד אז לקבל את המשכורת ולפרוט אותה בחנויות צ'יינג'. לעשות כל מיני תרגילים בשביל להימנע [מעיקול]. זה חיים מאוד קשים". (מיכאל). במקרים מסוימים עורכי הדין אף תיארו כי הם מביעים באופן גלוי הזדהות עם לקוחותיהם וכאב על מצבם. במקרים אלה, עורכי הדין מבטאים את הסובייקטיביות הרגשית שלהם באופן חשוף. גם אם זה לא נעשה כטקטיקה מתוכננת מראש, הרי שהבעת רגשות של הזדהות עם כאבם של הלקוחות מביאה לחיזוק האמון של החייב בעורך הדין ולחיזוק המחויבות של שני הצדדים להליך:

הוא מגיע אליך כאדם נורמטיבי מן היישוב, הוא יכול להיות השכן שלך, ובשלב מסוים שאתה לומד על התיקים ואתה בודק חוב חוב ואתה מגלה ממה זה נוצר ואיך זה נוצר ופתאום מטפסות דמעות למרות הרצון הגאה להחזיק את עצמך מעל... ואז אם זה קורה אז הם נפתחים ומספרים דברים, ואז אני מרגישה את עצמי נשאבת לתוך הסיפור. (שרית).

זמינות: הזמינות של עורכי הדין לחייבים היא גורם חשוב הן ברמה הקונקרטית והן ברמה הרגשית-סימבולית. ברמה הקונקרטית, הזמינות מאפשרת לאנשים שאינם שולטים בזמנם להצליח לקיים קשר עם עורך הדין. אנשים החיים בעוני חווים פעמים רבות מה שמכונה תעוקת זמן (time stress)⁵³ – תוצר של עומס תפקידים בשוק העבודה ובזירה המשפחתית, חוסר יכולת לרכוש שירותים שיחליפו את מקומם, תנאי עבודה שאינם גמישים, אוריינות דיגיטלית נמוכה ותלות גבוהה בשירותי תחבורה ציבוריים ובשירותים ציבוריים אחרים. העובדה שעורכי הדין זמינים ואינם מתעקשים על זמן קשיח, מאפשרת את קיום הקשר ביתר קלות. ברמה הרגשית-סימבולית הזמינות משדרת לחייבים יחס של אכפתיות, כבוד ונכונות לבוא לקראת: "אני כל הזמן זמינה, הם מרגישים כבוד שאני זמינה בשבילם והם מרגישים שיש מישהו שמכבד אותם אז הם רוצים בתמורה לתת את הכבוד: לתת מסמכים, להביא עוד, להראות שהם בסדר. ואז התיק שלהם הולך טוב". (לובנה).

פרו-אקטיביות: אחד הקשיים המרכזיים אשר הועלו על ידי עורכי הדין הוא החשש מפני "ניתוקי קשר" מצד הלקוחות בעת ניהול ההליך, בשל המשמעויות הקשות של הפסקת ההליכים על חייהם של החייבים. בהליכי חדלות פירעון קיים סיכון מוגבר להפסקת שיתוף הפעולה של הלקוחות באמצע ההליך לאור התארכותם של ההליכים, והדרישות הרבות מהחייבים במהלך תקופה זו.

עורכי הדין מתמודדים עם קושי זה דרך פעולות פרו-אקטיביות לשמירה על הקשר עם הלקוחות ונקיטת פעולות שאינן מתחייבות מהגדרת התפקיד. פעולות כאלה מסייעות ללקוחות להתגבר על קשיים, מונעות את חוסר שיתוף הפעולה ומגבירות אצל החייבים

Elizabeth Hyde, Margaret E. Greene & Gary L. Darmstadt, *Time Poverty: Obstacle to Women's Human Rights, Health and Sustainable Development*, 10(2) J. OF GLOBAL HEALTH 53 .1 (2020)

"אני לא עורכת דין. אני המקפצה שלהם לחיים אחרים" | מיכל קרומר-נבו, שירי רגב-מסלם וקרן צפיר

את הרצון לעשות בעצמם את הפעולות הסיזיפיות הכרוכות בהליך. אחד מעורכי הדין סיפר כי הוא שולח ללקוחותיו הודעות פעם בשבועיים או פעם בחודש, לא נפגע כאשר לא עונים לו ורואה בכך משום מתן הזדמנות חוזרת ללקוח. עורך דין אחר סיפר שהוא לא מחכה שהחייבים יפנו אליו, אלא פונה אליהם ביוזמתו ומתזכר אותם על כך שהגיע המועד להגיש דוחות. הוא רואה את התזכורות כחלק מהתפקיד שלו בעזרה לחייבים. הוא גם מתאם פגישות עם הנאמן עבור לקוחותיו, על מנת להמריץ אותם להגיע לפגישות הללו. מעבר לתרומה הישירה לקידום ההליך, יש לפרקטיקה זו תרומה לחיזוק המחויבות והמוטיבציה של הלקוחות להליך.

החזרת תחושת השליטה: בדומה לטיפול בנפגעות טראומה, תחושת השליטה של הלקוח על חייו נתפסת על ידי חלק מעורכי הדין כקריטית להצלחת ההליך, וככלי מרכזי בחיזוק הביטחון העצמי ותחושת הערך העצמי של הלקוחות:

חשוב מאוד הנושא בעיני לפחות של הידיעה בשלבי ההליך. מה אנחנו עושים כרגע... כמובן שאני משקף לו את כל היתרונות ואת כל החסרונות, את כל הפעולות העתידיות. ואני נותן לו להחליט מה ההליך שצריך לפעול בו... אין מצב שהוא לא יודע משהו וזה חשוב כי זה נותן לו המון המון ביטחון. הוא מבין לאן הוא הולך, הוא מקבל את השליטה חזרה לידיים שלו וזה בעיניי סופר חשוב... הרבה פעמים הם באים בגישה של הכול אבוד, אפשר לעשות להם הכול, אין להם מספיק זכויות, ואני, חלק מהתפקיד שלי זה להרים אותם... (אופיר).

נוסף על כך, מתן תחושת שליטה לחייב דרך הסברים מפורטים על ההליך מסייע לרתום את החייב לשתף פעולה עם ההליך:

אני מסביר להם למשל מה אני חושב על התיק, מה חושב הצד השני, איפה גבולות הגזרה... זאת אומרת הוא שותף פעיל. בן אדם צריך להיות שותף פעיל, מרגע שהוא שותף פעיל זה זר יותר טוב. (אברהם).

הדגשת התקווה: הדגשת התקווה היא רכיב נוסף ביחסי עורך דין-לקוח מודעי עוני. היא נובעת מהבנתם הכנה של עורכי הדין את הקושי הרב הכרוך בהליך ועד כמה הוא ארוך ומורכב, ויתרה מזו עד כמה שיתוף הפעולה של החייבים אינו ברור מאליו. לכן עורכי הדין עושים כמיטב יכולתם כדי להראות לחייבים כי מדובר בתהליך שיש לו סוף:

אני לוקח תמיד דף נייר A4 מהמדפסת, לוקח עט ופשוט משרטט להם עם היצים איפה אני נמצא עכשיו, הנה, אני אומר הנה תאריך היום כך וכך, אתה רואה X, בעוד חודשיים אנחנו נהיה כאן וכאן, אחר כך למשך שנה, אתה צריך לעשות 1,2,3,4, בסוף אתה רואה יש תאריך יעד, שם יהיה לנו דיון, זה משהו שאני תמיד חוזר עליו. אדם צריך אופק, הוא צריך תקווה... מרגע שאתה נותן לבן אדם נקודת סיום, הוא מכנס את עצמו יותר, כי הוא יודע שזה לא לנצח. (אברהם).

שימוש בשפה בגובה העיניים: שימוש בשפה שתהיה מובנת ללקוח היא גורם חשוב לא רק כדי להבטיח שהלקוח מבין את הדברים אלא גם כדי לייצר קרבה בסיסית. בהקשר

זה, לרגישות לשפה ולאופן השימוש יש חשיבות רבה. לדוגמה, אחד מעורכי הדין תיאר כיצד הוא בוחר את מילותיו כדי לאפשר ללקוחותיו להרגיש בנוח. כפי שהוא מתאר, יש לנקוט פרקטיקה זו באופן עדין כדי שסגנון הדיבור היומיומי לא יתפרש כוורסיה של פטרונות: "אני לא נותן להם לחשוב שאני מעליהם חס וחלילה, ממש לא. אבל לפעמים את יודעת זה הסלנג, זה 'אחי, גבר, אין בעיה, מה שתמצא'. אני מוריד הרבה פעמים איפה שצריך" (אופיר).

התמודדות ישירה ולא מאשימה עם שקרים והסתרות: מכיוון שסוגיית תום הלב היא קריטית בהליכי חדלות פירעון, על עורכי הדין לוודא שהחייבים לא מסתירים מהם מידע ולא משקרים לגבי מצבם הכלכלי. השאלה כיצד להתמודד עם שקרים הופכת לשאלה קריטית, וכך גם שאלת המשמעות שמקנים עורכי הדין לשקרים. עמדה מודעת עוני, אשר מביאה בחשבון את יחסי הכוח בין עורכי הדין ללקוחותיהם, אינה רואה בעובדה שחייבים משקרים ביטוי לליקוי מוסרי שלהם או להתנהגות לא רציונלית, אלא מביאה בחשבון את ההקשר הרחב הקונקרטי והרגשי, המביא אנשים לשקר במצבי מצוקה. חלק מעורכי הדין סיפרו כי הם מתמודדים עם הסתרת מידע או עם שקרים בצורה מפורשת, עניינית, ולא מוסרנית: "ספרו לי את האמת, ואנחנו נהיה ערוכים, כמה שניתן להיות ערוכים, לכל השתלשלות עניינים שיכולה להיות. כי אם אתם מנסים לשקר לי ולעבוד עליי, גם אם זה יעבוד עליי, מה עשיתם בזה, אז אנחנו פשוט כולנו לא נהיה ערוכים... הצד השני יבין שאתם משקרים" (אושרת).

עורך דין אחר מסביר ללקוחותיו כי הם חשופים יותר ממה שהם יודעים, וכי הצד השני יכול לגלות עליהם מידע, גם אם הם לא ימסרו אותו בעצמם: "אני גם אומר לאנשים: שתדעו שהנאמנים באמת עוקבים בפייסבוק אחרי אנשים... אני אומר להם שחבל שהם גורמים לעצמם נזק..." (מיכאל). ואחר מספר שהוא משתמש בהומור וביחס חברי כדי להבהיר ללקוחות את המשמעות של תום לב בהליך:

אני אומר להם: אני צריך את השיתוף פעולה שלכם, השיתוף פעולה זה תום לב, זה להיות גלויים... אני אומר את זה בחיוך, עושה סטנד אפ... אני לא אומר לו 'אתה שקרן', אני אומר לו 'בסדר, אתה חי, ומה עוד? איך אתה מתפרנס? מאיפה אתה מביא כסף לחולצה הזאת?' ואז הם זורמים, כאילו הם יודעים שעלית עליהם. (ג'וואד).

שיתוף בסיפור החיים האישי של עורך הדין: כמה עורכי דין סיפרו כי הם משתפים את הלקוחות בסיפור החיים האישי שלהם. הדבר רלוונטי במיוחד כאשר עורכי הדין עצמם חוו מצוקה כלכלית בילדותם או במשפחת המוצא שלהם, והם משתמשים בסיפור האישי שלהם כמשאב שמסייע לחייבים להתגבר על תחושות של בושה או בדידות וכן כמקור לעידוד ותקווה:

אני הרבה פעמים נוטה לשתף את הלקוחות גם בסיפור שלי, אני מספרת להם על הילדות, ואני אומרת להם: הנה גם אני חוויתי וגם אני הלכתי לעבוד בגיל

"אני לא עורכת דין. אני המקפצה שלהם לחיים אחרים" | מיכל קרומר-נבו, שירי רגב-מסלם וקרן צפיר

11, זאת אומרת אני מביאה להם סיפורים, אם זה על עצמי, אם זה על אמה שלי, אם זה על עוד מקרים שאני מכירה. (יפעת).

בשיתוף כזה יש משום ערעור נוסף על יחסי הכוח שבין החייב לבין עורך הדין. שיתוף כזה מהווה מענה לתחושת הניכור של אנשים בעוני הנוטים לראות בעורך הדין אדם משכיל ובעל כוח המייצג את הממסד ומתקשים לדמיין שעורך הדין יכול להבין אותם מתוך חוויות החיים האישיות שלו. חשוב לשים לב ששיתוף של עורך דין בחוויות חיים אישיות יכול להיעשות גם מעמדה שמרנית, ואז הוא יכול להיתפס על ידי החייב כביטוי של שיפוטיות וביקורת. שיתוף בסיפור אישי מעמדה שמרנית בא לידי ביטוי כאשר עורך הדין משתמש בסיפורו כדי לתבוע מהחייב להשתנות "אם אני הצלחתי, גם אתה יכול להצליח!" גם אם מטרתו של שיתוף מסוג זה היא לתרום להעלאת המוטיבציה של החייב, הרי שלהצגה של הרצון האישי של החייב כגורם המכריע, תוך התעלמות ממכלול החסמים אשר משפיעים על מצבו, יש פעמים רבות אפקט מרתיע ומחליש.

פרקטיקות המתמקדות בהיבטים משפטיים ובטקטיקות משפטיות

עורכי הדין מתארים כי בתהליך הייצוג הם מתמודדים עם מערכת משפטית, שאינה מבינה את מציאות החיים של החייבים ואת הנסיבות שהביאו אותם לחוב, ומקנה משקל יתר לבחירה החופשית של החייבים על חשבון הבנת הגורמים החברתיים שבתוכם נוצר החוב. כך, עורכי הדין חשים כי תפקידם הוא להבהיר לבעלי התפקיד השיפוטי, שהתנהגותם של החייבים אינה תוצר של ליקוי מוסרי אינדיווידואלי, שהביא אותם לעשות בחירות לא אחראיות, אלא של מבנה ההזדמנויות המצומצם והמגביל הכרוך בעוני. על מנת לייצג את לקוחותיהם על הצד הטוב ביותר ולהשמיע את קולם מול המערכת המשפטית, נוקטים עורכי הדין שבע פרקטיקות מרכזיות: שימוש בסיפור החיים בהליך המשפטי; התייחסות לצרכים האנושיים של החייב ומשפחתו; הגשת בקשות חריגות במסגרת ההליך המשפטי; התנהלות מחושבת ויצירת שיתופי פעולה מול בעלי תפקיד בהליך המשפטי; עזרה במיצוי זכויות; שיתופי פעולה עם גורמי סיוע פורמליים ובלתי פורמליים; וכן הגשת ערעורים במקרים המתאימים.

שימוש בסיפור החיים בהליך המשפטי: הקשבה לסיפור החיים היא לא רק פרקטיקה המשפיעה על איכות היחסים בין עורך הדין והלקוח ועל שיתוף הפעולה של החייבים בהליך, אלא גם פרקטיקה משפטית. סיפור החיים שעורכי הדין נחשפים אליו משמש אותם לכתיבת כתבי טענות מפורטים, אשר מציבים את ההיקלעות לחוב ואת הדרכים להתמודד איתו בתוך הקשר רחב של נסיבות חיים. עורכי דין הדגישו כי השימוש בסיפור חיים מאפשר להם להיחלץ מכתובת כתבי טענות גנריים, והוא הכרחי כדי שהרשם והשופט יקבלו תמונה מלאה על מצבם של החייבים: "בדרך כלל אני לא מסתפקת בתצהיר לקוני כזה של הסתבכתי וזה מה שקרה, אני כן חופרת, אני כן מנסה להבין למה, עולות שאלות מאד קשות" (אושרת). יש הרואים בסיפור החיים גם

דרך לגרום לסמכות השיפוטית לחוש אמפתיה כלפי החייב והיא חשובה במיוחד כאשר הלקוח אינו עומד בכללים הנוקשים של ההליך: "אני לא מתביישת לכתוב בכתבי הטענות שלי סיפור עצוב ובמילים מאוד פשוטות, אני לא מחפשת להתייפף מול המנהל המיוחד ולתת לו כל מיני מושגים... אני מאוד משתדלת להנגיש את סיפור החיים של הלקוח בפני השופט או מול המנהל המיוחד או מול כונס נכסים" (יפעת). למרות חשיבותו של סיפור החיים והפוטנציאל שיש בו להסביר את החייב וליצור אמפטיה לנסיבות המקרה, הרי שהשימוש בעובדות החיים צריך להיעשות מתוך מודעות לאופן שבו השופטים או הרשמים קוראים את הסיפור, ומתוך הבנה כי אין להציג את הסיפור כפתולוגיה אישית אלא כסיפור של מאבק בקשיים אישיים ומערכתיים. כך למשל תיארה אחת מעורכות הדין מקרה שבו הצגת העובדה שהחייב היה מכור לאלכוהול הביאה לכך שהטון הכללי של פסק הדין היה מאשים, וגרמה בסופו של דבר להכרעה לגבי ביטול ההליך:

כשקראת את פסק הדין... זה התחיל מזה שהוא אלכוהוליסט, שבעצם מוציא כספים על אלכוהול... ידענו [שהוא אלכוהוליסט] אבל חשבנו לתומנו שזה לא יהיה העיקר. וטעינו... יכול להיות שהיה צריך להדגיש את זה פחות, זה הלך לכיוון ההפוך. הוא ניסה להראות שהוא חולה וזה לא צריך לפעול לרעתו. בפועל ראו את זה בתור מישור שפחות רצה לשקם את עצמו. (שירה).

בהמשך ההליך נתונה חשיבות גם לשמיעת קולו וסיפור חייו של הלקוח במהלך הדיון בבית המשפט. פרקטיקה זו מייחסת משמעות לאופן שבו תופס החייב את נסיבות חייו ולכך שהוא המומחה הטוב ביותר לחייו: "חשוב לתת ללקוח לדבר. אם הלקוח יכול בבית המשפט, זה יכול לעזור לבית המשפט להבין אותו ולייצר אכפתיות כלפיו" (ציטוט מהתצפיות). עם זאת, חלק מעורכי הדין הביעו חשש שהחייב יזיק לענייניו בהיעדר הבנה משפטית של מצבו: "הם הרבה פעמים גולשים למידע לא נחוץ שיכול להרוס את התיק... קרו מקרים שבא לקוח ומתחיל להביע את הרגשות שלו... ואז אני לא יכול להשתיק את הלקוח ולהגיד לו לא לענות, והסיפור גולש לכיוונים לא נכונים וזה הורס" (ציטוט מהתצפיות). ואולם, האפשרות שניתנת לחייב להשמיע את קולו ואת הידע שלו נחוצה לא רק ככלי משפטי, אשר ניתן לשקול את התועלת שלו בכל מקרה לגופו, אלא גם כדרך להחזיר את החייב למקומו כסובייקט בהליך. כדי לעשות זאת בדרך מוצלחת יש לנקוט צעדים לצמצום הסיכון לפגיעה בתיק, ולהכין את החייב לקראת הופעתו בפני הערכאה השיפוטית.

התייחסות לצרכים האנושיים של החייב ומשפחתו: במסגרת ההצגה הרחבה של חייו ומצבו הכלכלי של החייב, ציינו עורכי דין כי הם רואים חשיבות בהצגה רחבה גם של צרכיו הבסיסיים של החייב בפני השופט. ברור כי הצגה שכזו דורשת היכרות קרובה של עורך הדין עם היבטים נרחבים בחייו של החייב, וידע על הקשיים שאיתם מתמודדים אנשים החיים בעוני:

בתיק שאני ייצגתי פונה עלה הנושא של הפיצויים שבעצם לא היו מוגנים. וצינתי שבגיל שלה ובסכום שצבור בקופת הפיצויים היה שם איזה 40,000 ₪... ציינתי שהיא צורכת מוצרי חלב כי אין לה שיניים ללעוס, ואם היה לה את הכסף של הפיצויים אולי היא הייתה עושה טיפול שיניים. והשופט נתן החלטה ש-25% מהפיצויים יעברו לקופת הנשיה ו-75% היא תקבל. אז כן רואים שכשמעלים דברים כאלה, אז כן מגלים רגישות. (ציטוט מהתצפיות).

נוסף על כך, עורכי דין ציינו כי בעקבות הלכה שנקבעה על ידי בית המשפט,⁵⁴ הם החלו לכלול בכתבי הטענות גם התייחסות לאינטרסים של ילדי החייב כטיעון שיש לשקול במסגרת מכלול השיקולים. טובת הילדים מאפשרת לעורכי הדין לעמוד על זכותם של הוריהם להשתקם, ולנמק דפוסי הוצאות, שנדמים כמותרות:

לאחרונה התחלתי לשאול את הפונה: 'תגידי, מה הצרכים של הילד?' אז היא אמרה לי: 'הייתי רוצה לתת לו שיעורים פרטיים'. 'יש לך המלצה?' 'כן', 'תביאי לי את ההמלצה, בואי נתחיל לכתוב שהיא רוצה שיעורים פרטיים, אם היא צריכה אבחון – בואי נכתוב אבחון'. למה הילדים שלהם צריכים לקבל פחות? ... אני אומרת את זה גם לעצמי. לא לשנמך. (ציטוט מהתצפיות).

הגשת בקשות חריגות במסגרת ההליך המשפטי: במסגרת ניהול התיק, עורכי הדין מגישים בקשות חריגות ויוזמים מהלכים משפטיים בהתאם לצורך העולה מהתיק כדי לסייע לחייב, גם כאשר אלה חורגים מהכללים המשפטיים הפורמליים. הגשת הבקשה החריגה מתבססת על תיאור תנאי החיים הקשים של החייב, או מסתייעת בהם, מתוך ציפייה להתחשבות מצד בית המשפט. כך למשל, עורך דין סיפר על בקשה שהגיש לסגירת התיק תוך תשלום הקרן בלבד, בהתבסס על חוק אשראי הוגן. עורך הדין סיפר כי הוא השתמש בחובה טכנית הקבועה בחוק אשראי הוגן שלפיה הזוכה נדרש לצרף את כל מסמכי ההלוואה לתיק ההוצאה לפועל כדי לבקש את סגירת תיק ההוצאה לפועל. אף שמדובר בפרט טכני ושולי לכאורה, למעשה לא היה באפשרות החייב לדעת בדיוק מה גובה החוב שבמחלוקת. לאור זאת, עורך הדין טען כי יש בכך כדי לסתור את המטרה הבסיסית של חוק אשראי הוגן והיא לצמצם את פערי המידע והכוח הגדולים שבין הלקוחות הפרטיים לבין הגופים המעניקים את האשראי, ובהתאם עילה לסגירת תיק ההוצאה לפועל. עורך דין אחר סיפר שבחר לטעון, בין השאר, כי אשפוז של החייב לא אפשר לו לשתף פעולה עם ההליך, אף שלא היו בידיו מסמכים לתמיכה בתצהיר כנדרש:

אני רציתי לבוא ולומר: 'האדון לא יכול היה להגיב כי יש לו בעיה פסיכיאטרית, כי יש לו בעיה פיזית, שהוא היה מאושפז. וזאת גם הסיבה למה כן צריך להיכנס

54 פש"ר (מחוזי ת"א) 15-09-29876 כהן נ' כונס הנכסים הרשמי (נבו 11.1.2018). במסגרת פסק הדין קבע בית המשפט המחוזי בת"א מפי כב' השופט עודד מאור, כי במצב שבו הורה לקטין נמצא בהליך פשיטת רגל, זכותו של הקטין לקיום בכבוד עשויה להביא להעדפת טובת הקטין על פני זכויותיהם של הנושים. הדברים אמורים בפרט, כפי שציין בית המשפט, לצורך העשרת עולמם התרבותי-חינוכי של הקטינים באמצעות הענקת שיעורי עזר, חוגי העשרה וכדומה.

להליך כי נכון להיום עם המצב הרפואי שיש לו, הוא צריך אחרי בדיקה מסוימת לסגור את התיק. גם אין חובות חדשים'. זה רק אם אני מגיש בקשה לבית המשפט ואני מסביר את זה בלי מסמכים הפעם אלא על תצהיר, ומקווה מאוד שבית משפט יקבל את הטענה שלי, ואני לא יודע עדיין מה לעשות וזה קורה הרבה פעמים. (אופיר).

פרקטיקה נוספת היא בקשה לקיים דיון גם במקרים שבהם לא אמור להתקיים דיון בעניינו של החייב. כך למשל, אחד מעורכי הדין סיפר על מקרה שבו התעקש על קיום דיון כדי להשפיע על הנאמן להסכים להפטר. באותו מקרה סבר עורך הדין כי הנאמן בתיק לא ירצה להודות שהחייב הסיר את המחדלים שעמדו בבסיס הבקשה לביטול ההליך, ולכן ביקש את הדיון בפני בית המשפט, על מנת שהשופט יהיה זה שיקבל את ההחלטה ולא הנאמן עצמו. במקרה אחר סיפר עורך דין על מקרה שבו היה לו חשוב לקיים דיון כדי שהשופטת תוכל להתרשם ממקור ראשון מהחייבת, שעבדה בדוכן שווארמה, וממצוקתה:

למה אני רוצה לקיים דיון? אני רוצה להביא לאולם את האישה עם החולצה הנודפת שמן, שאני הרחתי בחדר שלי, ועכשיו תסתכלו עליה. ותגידו לי שהיא צריכה לשלם 1,200 שקל בחודש. תגידו לי. נו, נראה אתכם. (אברהם).

התנהלות מחושבת ויצירת שיתופי פעולה מול בעלי תפקיד בהליך המשפטי: אחד מיתרונות הסיוע המשפטי טמון בכך שעורכי הדין העובדים מטעמו מייצגים בתיקים רבים, ולכן מתקיימת היכרות הדדית טובה בינם לבין בעלי התפקידים השונים העובדים באותו מחוז. היכרות שכזו חשובה על מנת לדעת באיזו טקטיקה לפעול (הן ברמה המשפטית והן ברמה הרגשית), ועל מנת לגייס את בעלי התפקידים לטובת החייב.⁵⁵ עורכי הדין מדגישים את חשיבות הקשר עם הגורמים השונים המעורבים בתיק – בא כוח הממונה, הנאמן, או המנהל המיוחד. אחת מעורכות הדין סיפרה שהיא שמה דגש על יצירת קשרים אישיים עם הנאמן ועם המנהל המיוחד. לתפיסתה, קשרים אישיים אלה יכולים לסייע בבקשות חריגות שהיא מגישה עבור הלקוחות שלה, ולדבריה היא "לא מתביישת לבכות למנהל המיוחד" כדי שיסכים לבקשה חריגה. במקרה אחר היא ציינה כי רק בזכות קשרי העבודה החבריים עם המנהל המיוחד, הוא הציע ללקוח שלה, אשר צבר חובות בסך 200,000 ש"ח, תוכנית פירעון בסך 50,000 ש"ח בלבד. כך למשל היא אומרת ביחס לתיק קשה שדרש גמישות ורצון טוב: "למזלי מאוד התחברתי שם עם בא כוח הנאמן. זה מאוד עוזר מסתבר, להתחבר אליהם... אני הופכת להיות חברה טובה של כל המנהלים המיוחדים. עד היום לא היה אחד שלא הצלחתי להתחבר איתו" (יפעת).

שמירה על תקשורת טובה ויחסים קרובים גם עם בא כוח הזוכים היא קריטית לצורך משא ומתן והשגת הישגים עבור הלקוחות מחוץ להליך המשפטי הפורמלי: "יצרתי קשר

55 תמי קצביאן "הזכות לייצוג של תובעים ותובעות בתיקי הבטחת הכנסה – על התווך שבין התובעים לבית הדין, על הפער שבין התאוריה לפרקטיקה" מחקרי משפט לג 65, 112-114 (2021).

עם בא כוח הצד השני, סיפרתי בשיחה קצרה על נסיבות חייו הקשות (בהסכמת החייב) והצלחתי לאפס לו את החוב מחוב של קרוב לעשרת אלפים ש"ח לאפס ש"ח. מאוד שמחתי" (ציטוט מהתצפיות).

עם זאת, עורכי דין רבים העלו את הצורך להתעמת עם נאמנים על דרישות לא רלוונטיות שהם מציגים: "וגם זה שאומרים לחייבים לפעמים לעבור אזור מגורים. כאילו – זה השכונה שהילדים מכירים, זה הבית ספר שהם הולכים אליו. אם זה לחסוך 500 ש"ח ולעשות לילד מעבר בית ספר, אז עם כל הכבוד [זה לא שווה את המחיר]" (ציטוט מהתצפיות). כמו כן, עורכי דין סיפרו על כך שהם מתעמתים עם הנאמנים, במצבים שבהם הנאמנים נצמדים באופן דווקני לנוהל אמות המידה:

[הנאמן] כמובן הגיש בקשה להגדלה והוגדל ל-3,600 שקל ולא היה לה אפשרות לשלם סכומים כאלה. הגענו לדיון, פיגורים רבים והמלצה לביטול... השיקול דעת בקביעת הצו הוא לבית המשפט ולא לממונה. שם העלנו טענות לגבי אמות המידה, שהן מנוגדות לחוק חדלות פירעון, שמדבר על מחיה בכבוד. אמות המידה נבנות על בסיס קצבת הנכות של המוסד לביטוח לאומי, שזה רחוק מאוד מלהיות מחיה בכבוד... זה לא חוק, זה נוהל, שהוא לא אמור לחייב אותנו או לחייב את בית המשפט. והוחלט להפחית את זה ל-2,000, מתחת לצו התשלומים שנקבע בצו פתיחת ההליכים... (אסמה).

במסגרת הדיון בבית המשפט, נוקטים עורכי הדין טקטיקות שונות לשיפור מצבם המשפטי של החייבים, המתבססות לעיתים על ניסיון קודם עם אותם שופטים או רשמים. עורכי הדין רואים את בית המשפט כזירה שבה יחסי הכוחות נוטים באופן מובהק לרעת החייבים, ולכן הם מנסים לבצע פעולות שונות על מנת להטות את הכף לטובת לקוחותיהם. כך, במקרים מסוימים, הם משתמשים בהיכרות עם רשמים ושופטים כדי להבחין בין מי שמתאפיינים בנוקשות רבה לאחרים. לדוגמה, אחד מעורכי הדין סיפר כי הוא מנסה לתזמן הגשה של בקשות למועד שבו נוכח רשם בעל גישה יותר גמישה המתחשבת בחסמים ובקשיים של החייבים:

ואני הגשתי את ה-77 לעיכוב הליכים לרשם שנתן את ההחלטה על המאסר. אין לו הרבה תיקים גם ככה, יש לו 3-4 שלא כל כך הייתה לי ברירה אבל ביום אחר הייתי מגיש את הבקשה לרשם אחר שאולי היה כן נותן 77 וכן היה נותן עיכוב הליכים. (אופיר).

במקרים שונים ציינו המרואיינים כי הם נכונים להתעמת ישירות עם רשמים ושופטים אשר אינם מתחשבים בנסיבות הייחודיות של החייבים. כך למשל, אחד מעורכי הדין תיאר ויכוח קשה עם שופט אשר התעקש על כך שאישה דרוזית דתייה צריכה למצות כושר השתכרות ולצאת לעבוד, אף שהדבר מנוגד לתרבות הדרוזית. על אף הנחרצות והנוקשות של השופט, התעמת עימו עורך הדין וטען כי אין לכפות עליה לצאת לעבוד, כפי שלא כופים על תלמידי ישיבות לצאת לעבודה. אותו עורך דין ציין מקרה נוסף

שבו השופטת תקפה אותו מפני שניסה לעמוד על זכויותיו של הלקוח בהליך ולהצביע על המחדלים של הנאמן, והדגיש כי הוא אינו נרתע מעימותים מהסוג הזה. הוא נזכר בעימות כזה בו אמר לרשמת: "העליתם האשמות נגד הלקוח, ואני העליתי האשמות נגד המנהל המיוחד, וגברתי, תראי, הפנית אצבע מאשימה אל הלקוח ולא התייחסת בפופס קטן להתנהלות ולמחדלים של הנאמן..." (כרים).

עורך דין אחר הסביר כי במצבים מיוחדים הוא מזמין לדיון את עורך הדין הפנימי של הסיוע המשפטי כמקור עזרה, כדי להשפיע על יחסי הכוחות באולם לטובת לקוחותיו:

וכשאני מביא איתי את העורכת דין מהסיוע המשפטי... אז, היא יותר נטולת פניות, כי היא עובדת מדינה... אז קודם כל ברמה הסמלית, פתאום יש שני עורכי דין על תיק במקום אחד, ושתיים זה עורך דין מטעם הסיוע המשפטי, ייצוג פנימי, לא רק ייצוג חיצוני; שופט כבר מבין שיש פה טקס. (אברהם).

עורך דין נוסף סיפר שהוא משתמש בדרישות המוגזמות של הנאמנים כדי לשכנע את בית המשפט לקבל את עמדת החייב:

ויש כאלה שלוקחים את זה כאילו הם חוקרים באמת באינקוויזיציה, ואז אני מה שנקרא מוריד אותם מהר לקרקע. הם שולחים אליי איזה שהיא רשימת מסמכים שהחייב צריך לתת. אז אני מסתכל: 'תביא לי בבקשה רשימה של האם הוא היה אי פעם בעלים של כלי טיס'. זה לא רלוונטי לתיק. עכשיו, אני אפילו לא מטריד את הפונה עם הדבר הזה... צריך גם לפנות אל הנאמן ולהגיד לו: שמע חבוב, אני לא במשחק שלך, למה אני אומר את זה, כי אני לא מייצג טייקון לשעבר, אני מייצג פונה, שהצגתי לך את מרבית המסמכים, תתחיל להתמקד... אני חושב שמרגע שמגיע אליי פונה של הסיוע המשפטי, אז עצם העובדה שהוא זכאי לסיוע משפטי, מספר לך על הנסיבות שלו. זאת אומרת אתה כנאמן צריך להיות ברף חשד נמוך יותר, ולא רק זה, תתחיל להיכנס למוד של חמלה. אל תיכנס פה לעניינים של כסף, כסף לא יהיה לך כאן. ואם הוא חושב אחרת, שיפנה לבית משפט. אנחנו נמנע את זה, אנחנו נגחך את הדרישה שלו. (אברהם).

עזרה במיצוי זכויות: פרקטיקה נוספת שנוקטים עורכי הדין היא סיוע ללקוחותיהם במיצוי זכויות, אף שהדבר אינו מוגדר כחלק מהמינוי שלהם, מתוך הבנה של החסמים העומדים בפני אנשים בעוני בהתמודדות עם תהליכי מיצוי זכויות⁵⁶ ומתוך תפיסה כי יש בכך כדי לשפר את סיכויי ההצלחה של ההליך. עורכי הדין מתגייסים לסייע בעיקר כשמדובר במטלות המבוצעות מתוך המשרד, אשר אינן דורשות זמן רב ולא קושרות אותם כמיופי כוח ביחס להקשרים האחרים שבהם הם מסייעים:

אמרתי לו, מצד אחד אתה לא מקבל הבטחת הכנסה ומצד שני אתה לכאורה גם צובר בכיטוח לאומי חוב כל חודש, כי אתה לא משלם דמי ביטוח, אז חייב להפסיק את העניין הזה שאתה צובר חובות ומצד שני גם בוא נמצה לך זכויות.

"אני לא עורכת דין. אני המקפצה שלהם לחיים אחרים" | מיכל קרומר-נבו, שירי רגב-מסלם וקרן צפיר

אני לא מתמחה בביטוח לאומי, אבל כן עזרתי לו עם ההגשה של המסמכים בביטוח לאומי, והוא באמת קיבל 2,700 שקלים הבטחת הכנסה. בשבילו, אדם שמתקיים מתרומות במירון, זה היה מטורף. (נועם).

עורכי דין שונים ציינו שכאשר יש להם גישה דיגיטלית למוסדות בצורה ישירה, הם יכולים לסייע לחייבים בקבלת מידע מבלי לשלוח אותם לכתת רגליים לאותו מוסד: "ואני אומר להם: 'תביא לי את הסיסמה של הביטוח לאומי' ואנחנו נכנסים ומוציאים את הטפסים, 703 אני מוציא ממיסוי מקרקעין ומשכונות, אני עובד עם זה היטב" (אופיר). מעבר לכך, עורכי דין לא מעטים סיפרו שהם עוזרים לעיתים לחייבים בהשגת מסמכים, גם אם הדבר כרוך ביציאה מהמשרד. לדוגמה, אחת מעורכות הדין סיפרה על מקרה שבו ליוותה חייב באופן פיזי כדי לסייע לו בהשגת מסמכים ויצרה אצלו מחויבות להמשך הטיפול במסמכים.

היכולת לסייע במיצוי זכויות מותנית בהיכרות עם היבטים של החוק אשר אינם קשורים באופן ישיר עם נושא החובות, ובנכונות להעניק ייעוץ והכוונה ללקוחות גם בנושאים אלה, על מנת שימצו את זכויותיהם. אחד מעורכי הדין סיפר שבמסגרת ניהול תיק של לקוחה הוא שם לב ששכר הדירה שעמידר דרשה מהלקוחה שלו עלה בפתאומיות. מתוך היכרות עם פסיקה בתחום הדיור הציבורי, הוא ידע שהעלאת שכר הדירה אינה חוקית, ופנה לסיוע המשפטי בבקשה שימנו ללקוחה עורך דין המתמחה בתחום זה. במקרים אחרים תיארו עורכי דין כי הם מפנים את לקוחותיהם לפתוח תיק נוסף בסיוע המשפטי לצורך טיפול במיצוי זכויות בביטוח לאומי או לטיפול בענייני משפחה. עורך דין אחר סיפר על מקרה שבו לקוח עדכן אותו על כך שהבנק לא אישר לו לפתוח חשבון. עורך הדין, אשר הכיר הנחיה רלוונטית של המפקח על הבנקים, האוסרת על הבנקים לסרב לבקשה לפתיחת חשבון, הנחה את הלקוח כיצד לפעול, וסייע לו בהמצאת מסמכים ובכתיבת מכתבים רלוונטיים.

שיתופי פעולה עם גורמי סיוע פורמליים ובלתי פורמליים מעבר לבעלי תפקיד משפטי: הצורך ליצור ולתחזק קשרים ושיתופי פעולה עם גורמים רבים ומגוונים בא לידי ביטוי לא רק בקשר עם בעלי תפקידים המעורבים בהליך המשפטי, אלא גם עם גורמים שונים מחוץ לעולם המשפט, אשר יכולים לתמוך בלקוחות ולסייע להם. על אף חששות שהביעו עורכי דין בעניין זה, היו שסיפרו כי במקרים מסוימים, הם מייצרים קשר עם גורמי סיוע פורמליים, כגון מחלקת הרווחה או עמותות סיוע, ואף עם בני משפחה של החייבים, כדי לקדם את הטיפול בלקוחות. לעיתים עורכי הדין מקיימים קשר עם גורמי סיוע גם שלא לצורך הטיפול בחובות אלא מתוך ראייה כוללת של צורכי הלקוח ורצון לשפר את מצבו.

הקשר עם מחלקת הרווחה יכול להיות קשר הדדי: מחלקת הרווחה היא זו שמפנה את החייב לסיוע המשפטי ולהיפך. במקרים אחרים הוא יכול גם ללווה צורה של עבודה משותפת במקרים פרטניים או כחלק מפיתוח מדיניות. במקרים פרטניים סבוכים שבהם

החייבים מתקשים לעמוד בדרישות ההליך בכוחות עצמם, מסייע הקשר עם עובדים סוציאליים לעורכי הדין לשמר את הקשר עם הלקוח ולרתום אותו לפעולה במסגרת התיק המשפטי:

אני עובד איתם עם אנשים שצריך לדחוף אותם, אני נתקל באנשים שבאמת קשה להם, אני אומר למרכז עוצמה ומרכז מיצוי זכויות המופעל על ידי מחלקת הרווחה בו פועלים עובדים סוציאליים, "בסדר כואו נקבע היום, נביא את המשפחות האלה, אני אדבר איתם, אני אסביר להם"... אז הם באמת עזרו לי להמשיך ולהחזיק את התיקים האלה. לדוגמה... מרכז עוצמה הביא אישורים מסוימים, כמו אישור על החזקה בנכס. יש להם [לעובדים הסוציאליים] שפה לדבר עם אותם לקוחות ויש להם יותר זמן ואת הדרך איך להסביר והם עוזרים לי... הם עוזרים לי להמשיך ולהחזיק את התיק, לעבור על הדוחות, להסביר [ללקוחות] מה אני צריך לדחות. (ג'וואד).

עורכי דין נוספים תיארו את הסיוע שניתן לקבל מעובדים סוציאליים לצורך מיצוי זכויות, באופן אשר יגדיל את הכנסותיהם של החייבים וישפר את מצבם הכלכלי והנפשי:

הרבה פעמים אני משתמש עם גופים כאלה, מרכז עוצמה. אני שם יד על הלב, מאוד קשה לקחת יד ביד כל לקוח, אני לא אתיפייף ואניד שאני באמת יכול לקחת כל לקוח שאני מנהל פה עם 300 תיקים במשרד, וללכת איתו יד ביד לביטוח לאומי אבל כן, אני נעזר הרבה בעובדים סוציאליים, במלווים, במרכזים כאלה למעשה שעושים את העבודה הזו וכל הייעוץ שמסביב במעטפת, בזמינות. (נועם).

עורכי דין נעזרים בגורמים נוספים, בעיקר מתחום בריאות הנפש, גם לצורך כתיבת דוחות על מצבם של החייבים. הדבר חיוני בעיקר במצבים שבהם תמונת ההתנהלות של החייב אינה חד-משמעית ואינה עומדת בקריטריונים הפורמליים: "אמרת לי שאם הוא רוצה שישמעו אותנו בבית משפט, אנחנו צריכים אישור של מישוה מוסמך... אם זה ביטוח לאומי, אם זה פסיכולוג, פסיכיאטר, רווחה" (אושרת). אחד מעורכי הדין טען כי כיום יש יותר נכונות להתייחס לדוחות כאלה:

מבחינתם [השופטים] זה היה מגוחך שאתה אומר שבן אדם שלא יכול לעבוד אבל אין לו נכות... יש בין לבין, יש בן אדם שהוא בתהליך של לפנות לקבלת קצבה או למצות את ההליכים שלו. ואני נעזר הרבה, גם בדוחות מ'עוצמה', מ'נושמים לרווחה' [תוכנית של משרד הרווחה לסיוע למשפחות בעוני]. פעם גם היה פחות משקל לזה, היום זה בעיה של כולנו. (ג'וואד).

במקרים מיוחדים עורכי הדין אף הפנו לקוחות לקבלת עזרה בשירותי רווחה או בשירותי בריאות הנפש, בלי קשר לטיפול בנושא החובות. כך לדוגמה, נהגה עורכת דין כשהתברר לה שהלקוחה שלה סובלת מאלימות במשפחה: "לפעמים את מרגישה שהחובות הם תוצאה של דברים, והם החלק הקטן" (אסמה). אמירה זו מצביעה בבירור על התייחסות הוליסטית לקשיים הקיימים בחייהם של החייבים ועל ההבנה כי עזרה בהתמודדות עם

“אני לא עורכת דין. אני המקפצה שלהם לחיים אחרים” | מיכל קרומר-נבו, שירי רגב-מסלם וקרן צפיר

החובות אינה מספיקה. במקרים שונים תיארו עורכי דין שיתוף פעולה קרוב עם שירותי הרווחה הציבוריים או עם עמותות רלוונטיות, בעיקר במסגרת תוכניות ייחודיות המעניקות טיפול הוליסטי – פסיכוסוציאלי-משפטי לאוכלוסיות במצבי קיצון.⁵⁷ עורכי דין אחדים אינם מסתפקים בקשר עם גורמי סיוע פורמליים ומסתייעים גם בגורמי סיוע בלתי-פורמליים כדוגמת בני המשפחה של החייב – ביוזמת עורכי הדין או ביוזמת בני המשפחה. הסיוע יכול להסתכם באופן צר בכך שבני המשפחה מהווים גשר אל החייב במקרה שהוא נעלם: “אם אני קולט למשל שזה אדם שיכול להיעלם לי, אז אני מבקש טלפון של אמא, אחות, אבא, סבא, מישו מהסביבה, ואז אני תופס אותו משם” (אברהם). במקרים אחרים משתמשים עורכי דין בבני משפחה באופן נרחב יותר, ומפעילים אותם כדי להגיע לפתרון הבעיה הכלכלית: “היה לי מקרה של אדם מאוד נכה אבל שיש לו בית או חצי בית עם גרושתו. כשיש נכס, גם אם אדם הוא חסר כושר השתכרות, הוא לא יקבל הפטר כי יש רכוש. דיברתי עם המשפחה, שיתרמו ויעזרו ויגלמו את הזכויות שלו וזה נגמר בסדר” (מיכאל).

היה לי עוד מקרה אחר שחייב שהגיע לדיון על כיסא גלגלים, מתקיים מקצבת נכות, אבל יש לו בית שירש אותו מאביו... [הכונס] אמר לי, תני לי לאפשר להם למכור את הבית. ואני לא יכולתי להסכים לדבר הזה, הגעתי עם הבן שלו שאמר ‘אני מוכן לשלם שכירות לאבא שלי במשך 4 שנים ותוציאו אותו מהחובות’. אנחנו גילמנו חלק מהזכויות באמצעות תשלומי שכירות שהגיעו מהבן, שעבר להתגורר יחד עם החייב. בתיק הזה אנחנו היינו יצירתיים עם השכירות, לא תמיד זה מתאפשר. (אסמה).

דרך יצירתית נוספת להיעזר בבני משפחה היא נוכחותם ושיתופם בדיון בבית המשפט כדרך ליצור אמפתיה למצבם:

האישה מאוד מופנמת, לא מדברת. למרות שרק האישה הייתה בהליך עצמו ולא בעלה, הוא הגיע לדיון וסיפר על ההסתבכות הכלכלית שלהם שהייתה כתולדה מההתמכרות לסמים שהייתה לו ועל הדרך שהוא עבר ועל איך המשפחה התמודדה והוא פרגן לאשתו שם שהשופטת אמרה – ‘עם כזאת הערצה, אין ספק שצריך פה ממש להוקיר את הזוגיות ולעזור להם לעלות על דרך חדשה, לשקם אותם’. (ציטוט מהתצפיות).

הגשת ערעורים במקרים המתאימים: הגשת ערעורים על החלטות שהתקבלו בתיקי חובות אינה נפוצה במיוחד, שכן היא תלויה באישור הסיוע המשפטי ותלויה במבחני הזכאות של הסיוע, אשר אחד מהם הוא הערכת סיכויי הצלחת ההליך. עם זאת, עורכי הדין תיארו הגשת ערעורים תוך נקיטת שתי דרכים עיקריות: בדרך הראשונה עורכי הדין

57 עמותות שונות במגזר השלישי מעניקות סוגים שונים של סיוע לפונים אליהן, וחלקן כוללות גם מתן מענה משפטי או הפניה לסיוע משפטי, כגון עמותת “הופכות את היוצרות” המסייעת לנשים הנמצאות על רצף הנות, אשר הוזכרה על ידי אחת מעורכות הדין.

מפרטים את ההקשר שהביא ליצירת החוב, ובדרך השנייה את הקשר החיים העכשווי והצפוי בעתיד, אשר משפיע על היכולת להחזיר את החוב.

בדרך הראשונה עורכי הדין מפרטים את ההקשר שהביא ליצירת החוב, כדי לערער על החלטה שרואה בחייב אדם שצבר את חובו בדעה צלולה ומתוך חוסר אכפתיות. כך למשל, אחד מעורכי הדין סיפר שבערעור לא הסתפק בשורה אחת של בקשת התחשבות כללית, אלא פירט באריכות את נסיבות החיים שהביאו את החייב לחתום על הסכם הלוואה. עורך דין אחר סיפר על מקרה שבו ניתן פסק דין על ידי בית משפט שלום שהורה על ביטול הליך חדלות הפירעון וחזרה להליכי גבייה "רגילים" בהוצאה לפועל, והוא קיבל אישור להגיש ערעור, בניסיון לגרום לשופט להבין את הרקע שהביא את החייבת לחרוג מתנאי ההליך שהייתה בו:

אולי זה לא בסדר מה שהיא עשתה אבל זה לא פשע נוראי שמצדיק לזרוק אותה שוב להוצאה לפועל, בהליך הזה מידת הרחמים כי באמת, מה בית המשפט חושב? הנושים רק יציקו לה, הרי היא חיה מקצבאות, אז היא מכרה והרוויחה מזה 300 שקל באינסטגרם. זה עשה אותה עשירה או שינה את התמונה? (מיכאל).

בדרך השנייה משמשים הערעורים כדי להשפיע על השופט לשנות את הסדרי התשלומים שקבע. יפעת סיפרה על מקרה שבו מתוך חשיבה על הטווח הארוך החליטה לערער, למרות ההערכה שהערעור חסר סיכוי משפטי:

דיברתי עם המנהל המיוחד והוא אמר לי: זה תיק, אין לך שום סיכוי משפטי, יש פסק דין חלוט והיא חייבת לעמוד בצו תשלומים שנקבע לה בתוכנית פירעון, כי יש לה דירה בבעלותה, אז דיבידנד מאה אחוז... ולמרות הכול, כשראיתי את התיק, אז אמרתי לעצמי: למה? יש לה דירה, יש לה שני קטינים. הדירה שלה לצורך העניין ביחד עם בעלה, כרגע נמצאת בהליך של גירושין. היא תקבל חמישים אחוז מהדירה והיא נשארת עם 500 אלף, אבל 250 אלף שקל אוטומטית עוברים לנושים כי זה בעצם הדיבידנד. היא נשארת עם 250 אלף ש"ח. 250 אלף ש"ח היא תבזבזו אותם על שכירות והוצאות תוך שנתיים. אתם מחזירים אותה שוב חזרה לרחובות... היום בבוקר דיברתי עם המנהל המיוחד, הוא אומר לי: אז תגשי ערעור כי יש כבר פסק דין חלוט. אז זה תיק למשל שאין סיכוי משפטי שם. אבל אם לא ננסה, לא נגיע. (יפעת).

ה. דיון

מאמר זה מודגים את הדרכים שבהן ניתן להפוך את העקרונות של מודעות לעוני לפרקטיקה מקצועית בקרב עורכי דין המייצגים אנשים החיים בעוני המתמודדים עם חובות. בדומה להתפתחות של פרקטיקות מודעות עוני בעבודה סוציאלית, גם בשדה המשפטי של עבודה עם חייבים ניתן לומר כי משתתפי המחקר רואים חשיבות בפיתוח פרקטיקות המבוססות על הכרה לצד פרקטיקות המבוססות על זכויות. פרקטיקות של הכרה מתבטאות בעמדה לא מאשימה ובביסוס יחסים בינאישיים תומכים בין עורכי הדין לבין

לקוחותיהם, ופרקטיקות של זכויות מתבטאות בניהול יעיל של התיק המשפטי בדרך שמביאה בחשבון את הנחיתות החברתית של הלקוחות, שיש לה ביטויים גם בזירה המשפטית. חשוב לציין כי אנו אומנם מנסחות את הפרקטיקות הללו, אך רק חלקן פותחו על ידי עורכי הדין במהלך ההשתלמויות וחלקן האחר כבר נמצאו בשימוש על ידיהם, וההשתלמויות רק אפשרו את המשגתן והעניקו להן לגיטימציה. אף שלא בחנו בצורה ישירה את עמדותיהם של עורכי הדין, ניתן לומר שחלק לא מבוטל ממשותפי המחקר מסתכלים על עבודתם בראייה חברתית רחבה, המבינה את תפקידם במארג חייו של הלקוח, ותופסים את תפקידם החברתי גם מעבר לגבולות הגזרה הצרים של עורך הדין. כמו כן, הפרקטיקות המפורטות במאמר מצביעות על הבנה הקיימת בקרב עורכי הדין שהשתתפו במחקר, בדבר היותם של החובות רק חלק מהקשיים הקיימים בחיי לקוחותיהם, ולכן, אין די במענה משפטי מצומצם אלא יש צורך במענה הוליסטי ומקיף יותר לקשייהם ולצורכיהם.

ליישום בפועל של הפרקטיקות שפורטו לעיל יש כמה סייגים: ראשית, המאמר לא מבקש לטעון שכל עורכי הדין שהשתתפו במחקר נוקטים פרקטיקות שתוארו במסגרתו, אלא להציג אותן כמתווה אפשרי ליישום, המעוגן בניסיון המקצועי של עורכי הדין, והמבוסס על קבלה (חלקית או מלאה) של תפיסת עולם ביקורתית, אשר אינה רואה באנשים החיים בעוני בעלי אחריות בלעדית למצבם. שנית, חלק מהפרקטיקות המוצגות במאמר כרוכות במיומנויות תקשורת, אשר אינן נלמדות במסגרת לימודי משפטים ואינן עולות בקנה אחד עם הנרטיב המדעי והמנותק מרגשות השולט במקצוע.⁵⁸ זאת ועוד, מיומנויות אלה תלויות ביכולות הבינאישיות של עורכי הדין ובמידת הרצון והיכולת שלהם להיות מעורבים רגשית בתיקים שבהם הם מטפלים ובחיי לקוחותיהם. שלישיית, חשוב להדגיש כי השימוש בפרקטיקות הללו לא מבטיח כמובן הצלחה בתיק המשפטי, ולא מבטיח בהכרח הצלחה ביצירת קשר מיטבי עם הלקוח. ולבסוף, יש לזכור, כי לעיתים קיימים שיקולים נוספים פרט להתייחסות למצבו הכלכלי של הלקוח, והם שיקולים אסטרטגיים הקשורים בניהול התיק ובניהול יחסי העבודה של עורך הדין מול צדדים שלישיים, כגון השאלה מתי נכון לשתף פעולה עם הרשויות, ומתי נכון דווקא להתעמת איתן.

נוסף על כך, קיימים כמה סייגים ספציפיים ביחס להקשר המוסדי של עבודת עורכי הדין מטעם הסיוע המשפטי: התפיסה של מודעות לעוני עומדת בסתירה למבנה הארגוני של הסיוע המשפטי, אשר נשען ברובו על עורכי דין פרטיים, אשר מתקשרים עם הסיוע המשפטי בהתקשרות חוזית תלויה לקוח, ולמעשה מקבלים תגמול כספי בהתאם לפעולות שהם עושים בתיק, וגם זאת רק במסגרת הפעולות המוכרות לתגמול על פי דין.⁵⁹ עורכי דין שנוקטים פעולות כמו כתיבת מכתבים לרשויות השונות, עזרה במילוי מסמכים או עזרה במיצוי זכויות שאינן מוכרות לתגמול, עושים זאת באופן וולונטרי. כלומר, נכון

58 נטע זיו "מה בין עריכת-דין, צדק חברתי ולימודי משפטים?" עלי משפט א 253 (2000).

59 הסדר התשלום מפורט בתוספת השנייה לתקנות הסיוע המשפטי, התשל"ג-1973.

להיום חלק מהפרקטיקות מודעות העוני דורשות מעורכי הדין לעשות פעולות החורגות מהמסגרת הצרה של הגדרת המינוי שקיבלו מהסיוע המשפטי, שבמקרים מסוימים גם לא זוכות לתגמול כספי. מובן, כי גם עורכי דין בעלי תפיסת עולם חברתית, לא תמיד מסוגלים לבצע פעולות בהתנדבות וללא גמול עבור כל לקוח החי בעוני. לא מדובר כאן רק בסייג פרקטי, שנובע ממגבלות של זמן ומשאבים כספיים, אלא בסייג מהותי. קיימות עדויות לכך שעורכי דין המעורבים במידה גבוהה בחיי לקוחותיהם ונוקטים פעולות שאינן נתפסות כחלק אינטגרלי של העבודה המשפטית, זוכים לזלזול, ונתפסים כמי שאינם עוסקים בעריכת דין "אמיתית" בעיני עמיתיהם למקצוע ובעיני מערכת המשפט ונציגי המנהל.⁶⁰ זאת ועוד, פעילות לצד ועבור אוכלוסיות מוחלשות הסובלות מעמדת נחיתות אינהרנטית ביחס ליושבים בדין והסיכויים הנמוכים להשיג הישגים משפטיים משמעותיים,⁶¹ ממצבים את עורכי הדין בעמדת נחיתות אינהרנטית. אם הנהלת הסיוע המשפטי רוצה לראות במודעות לעוני הגדרה מחדש של האתוס המקצועי של השירות בהתאם לעקרונות של מודעות לעוני, עליה לבחון את הזיקה של עורכי הדין שאיתם היא מתקשרת לאתוס מקצועי זה ולהעריך את ההתקשרות איתם בהתאם. באופן דומה, כהן־רימר מזהה את הקושי של חלק מעורכי הדין "החיצוניים" של הסיוע המשפטי להתחבר לאתוס של עריכת דין חברתית.⁶² עורכי דין אלה מתמקדים רק בטיפול בתיק המשפטי הספציפי מבלי להתייחס למגוון הסוגיות שעוני מייצר, בדרך שמוכילה ליצירת אתרי התנגשות והתנגדות בינם לבין לקוחותיהם, מעמיקה את ההיבטים החברתיים של העוני וההדרה ובאופן פרדוקסלי, מקשה על הייצוג הפרטני. כהן־רימר מדגישה כי אין ספק שגם עורכי דין פרטיים יכולים לספק ייצוג הולם בתיקי עוני, אלא שהם זקוקים להכשרה, ליווי ומבנה תגמול שיאפשר להם ליישם עקרונות של מודעות לעוני. מחקרנו מציע נקודת מבט אופטימית יותר מזו של כהן־רימר, אם בשל העובדה שהוא נערך לאחר שבמשרד המשפטים התקבלה החלטה כי עורכי הדין של הגופים העוסקים בחובות יעברו השתלמות של מודעות לעוני, ואם מכיוון שהוא מצביע על כך שרבים מעורכי הדין של הסיוע המשפטי רואים בעוני תופעה הוליסטית, מבינים את משמעויותיו לחיי לקוחותיהם ועושים פעולות רבות שהן מודעות עוני, גם אם הם לא ממשיגים זאת כך. עם זאת, אין ספק כי כדי ליצור אתוס מודע עוני בקרב כל עורכי הדין של הסיוע המשפטי יש צורך להמשיך ולהכשיר את עורכי הדין שמערכת הסיוע המשפטי מתקשרת איתם. למחקר שלנו כמה יתרונות. ראשית, ביחס למערך הסיוע המשפטי, המשגת עקרונות הפרקטיקה חשובה לצורך פיתוח שיח פנים־ארגוני לגבי זהותו ואופיו של השירות ולגבי הדרישות שלו מעורכי דין המייצגים בתחום החובות, כמו גם אולי בתחומים רלוונטיים אחרים. לשיח פנים־ארגוני מסוג זה חשיבות רבה, שכן מערך הסיוע המשפטי הוא הגוף

Julie A. Su, *Making the Invisible Visible: The Garment Industry's Dirty Laundry*, 1 J. GENDER RACE & JUST. 405, 416-417 (1998).

61 *White, Subordination, Rhetorical Survival Skills, and Sunday Shoes*, לעיל ה"ש 2.

62 כהן־רימר, לעיל ה"ש 35.

הגדול ביותר המעניק ייצוג משפטי לאנשים המתמודדים עם חובות, ולאנשים החיים בעוני בכלל.⁶³ חידוד האתוס והזהות הארגוניים חיוני משום שהסיוע המשפטי פועל בתוך אקלים אידיאולוגי רחב ניאורליברלי ושמרני המאשים את העניים בעוניים ורואה בייצוג המשפטי במימון המדינה חסד ולא זכות בסיסית.⁶⁴ בהתאם לכך, עורכי דין הנותנים סיוע משפטי מטעם המדינה עסוקים לא אחת בשאלה האם הלקוח הסתיר הכנסות על מנת לזכות בייצוג, ומתלבטים כיצד עליהם לנהוג אם גילו כי הלקוח אינו זכאי לייצוג על פי הקריטריונים הכלכליים הנוקשים. העיסוק בשאלות הללו עלול לבוא על חשבון עיסוק בשאלה כיצד מצוקה כלכלית והדרה חברתית הביאו חייבים למצבי חוב וכיצד מצבים אלה מעצבים את התנהגותם ואת מציאות החיים שלהם.

שנית, המשגה של אתוס מודע עוני תאפשר לסיוע המשפטי ליצור בסיס משותף לפעולה אחידה של כלל עורכי הדין. הדבר חשוב במיוחד לשירות שמרבית עורכי הדין הפועלים במסגרתו הם חיצוניים. כמו כן, היא תאפשר זיהוי של הקשיים והאתגרים המערכתיים המקשים על עורכי הדין לתת שירות ללקוחותיהם ותפתח פתח ליצירת מענים הולמים, לדוגמה באמצעות התאמת מנגנון התשלום לעורכי הדין לסוג השירות שניתן על ידם או מתן גישה למערכות ממוחשבות לצורך הקלה בהשגת מסמכים ועזרה במיצוי זכויות. בהקשר זה, המשגה כזו תוכל לאפשר לעורכי הדין להעלות במסגרת הייצוג הפרטני טיעונים הקשורים במדיניות מפלה או פוגענית כלפי אנשים בעוני.⁶⁵ לבסוף, המשגה של פרקטיקות מודעות עוני יכולה להוות בסיס להכשרות והשתלמויות נוספות. מעבר ליתרונות שבהמשגת עקרונות הפרקטיקה וחשיבותה עבור עבודת הסיוע המשפטי כפי שפורטו לעיל, למחקר שתי תרומות משמעותיות נוספות: ראשית, המאמר מדגים, מעניק כלים ומפרט שיטות עבודה לעריכת דין מודעת עוני בתחום החובות, ובכך הופך את הפרדיגמה לכלי עבודה של ממש, תוך פירוט היתרונות והאתגרים שבשימוש בדרכי עבודה אלה. שנית, המחקר מהווה בסיס לפיתוח כלים ושיטות עבודה לעריכת דין מודעת עוני גם בתחומי משפט נוספים. בשעה שגוף הידע הקיים כולל התייחסות לעקרונות בלבד, המחקר מציג פרקטיקות ספציפיות היכולות להוות בסיס להכשרות של עורכי דין, אם במסגרת לימודי המשפטים או במסגרת השתלמויות מקצועיות ספציפיות. לסיכום, מחקר זה מסייע להחזיר את הזרקור לייחודיות של הייצוג המשפטי של אנשים החיים בעוני, ולפתח פרקטיקות עבודה ואמצעים להכשרת עורכי דין כדי שיוכלו להתייבץ לצידם של אנשים החיים בעוני. אנו מקוות כי בכך אנו תורמות לחיזוקה של עריכת הדין החברתית ולחיזוקן של המערכות המשפטיות המדיניות, כדי שיפעלו לקידומן של האוכלוסיות המוחלשות ביותר בחברה.

63 שם, בעמ' 117.

64 זיו "משפט ועוני – מה על סדר היום?" לעיל ה"ש 1, בעמ' 29.

65 White, *Facing South*, לעיל ה"ש 10.